

AZ IRÓNIAKUTATÁS ELMÉLETI DILEMMÁI A PRAGMATIKÁBAN

KOMLÓSI BOGLÁRKA

1. Bevezetés

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja és összehasonlítsa, milyen jelenséggel foglalkoznak *irónia* címszó alatt a különböző pragmatikaelméletek, illetve Quintilianus retorikaelmélete. Quintilianus (2008)¹ retorikájának vizsgálatát többek között az is indokolja, hogy a kurrens pragmatikairodalomban sok rövid hivatkozást tesznek a klasszikus retorikára, amellyel elhatárolni kívánják magukat a szerzők a tradicionális iróniaelfogástól. Quintilianus alapos olvasása után ez az elhatárolódás kevésbé látszik indokoltnak; mi több, érdekes hozadéka van a pragmatikaelméletek számára. A tanulmány célja továbbá, hogy rámutasson a Quintilianus retorikaelmélete és egyes pragmatikaelméletek közötti integráció lehetőségére, amellyel várhatóan az empirikus adatoknak nagyobb halmazát lehet leírni, mint amennyit az elméletek külön-külön képesek.

Az irónia elméleteinek széles körű bemutatása és értékelése monografikus vállalkozást kívánna. Tanulmányomban terjedelmi korlátok miatt a legkarakteresebb elméletek bemutatásán keresztül vizsgálom meg az iróniafogalom alakulását, az egyes elméleteknek csak az adott kérdéshez kapcsolódó releváns részeit ismertetem. Az elméletek ismertetése és kritikája közben módszertani megfontolásból csak a szerzők nyelvi adatait használom, saját adatot nem. Nem célom az iróniafogalom alakulásának történeti áttekintése, és nem foglalkozom az irónia filozófiai és irodalomelméleti vonatkozásaival sem (vö. Tátrai 2008). A tanulmány a verbális iróniával² kíván foglalkozni, így nem érinti a szituációs irónia, a sors iróniája vagy a dramatikus irónia eseteit (vö. Gibbs és Colston 2007), valamint nem érinti a pszicholingvisztikai vonatkozású elméleteket sem (vö. Gibbs 1994). Az irónia státusának körvonalazásától pragmatikaelméleti és kutatás-módszertani kérdések megfogalmazódását várom, amelyek hozadéka az empirikus alakzatkutatásban hasznosítható, és amelyek által tisztábban láthatjuk, miért olyan nehéz megragadni az irónia jelenségét.

A dolgozat a Bevezetést követően a 2. fejezetben bemutatja az iróniafogalom különböző felfogásait, kirajzolva egy fejlődési vonalat az elméletek között. A 2.1. alfejezet a klasszikus retorika felfogását ismerteti, különös tekintettel Quintilianusra (2008). A 2.2.-ben a kurrens pragmatikaelméletek számára referenciapontként szolgáló grice-i iróniaelfogást és jelentéselméletet tárgyalom (Grice 1975/1989, 1978/1989). A 2.3.-ban a grice-i elméletet társas és szociális, illetve retorikai szempontokkal továbbfejlesztő személyközi retorikaelméletnek az iróniaelfogását vizsgálom meg (Leech

¹ Quintilianus az *Intitutio Oratoriát* Kr. u. 92–94 körül fejezte be.

² A tanulmány folyamán a továbbiakban az *irónia* szót használom. Ez minden esetben verbális iróniát jelent. A tanulmányban tárgyalt szerzők is ilyen értelemben használják az *irónia* szót.

1983), a 2.4. alpontban pedig a Grice felfogásával magát gyökeresen szembenállónak tartó relevanciaelméleti beágyazottságú visszhangelmélet következik (Wilson és Sperber 1992/2007). Ezt követően a 2.5.-ben Giora (2003), a 2.6.-ban pedig Attardo (2000) a grice-i elméletet részben elfogadó és azt továbbfejlesztő modelljeiről lesz szó. Az elméletek áttekintése után a 3. pontban az irónia jelenségét magyarázó modellek összevetésének tapasztalatait, elméleti hozadékát mutatom be, az empirikus kutatásokra tekintettel.

2. Az irónia különböző felfogásai

Az iróniát leginkább alakzatnak, implikaturának, másodrendű társalgási vagy udvariassági elvnek, indirekt negációs formának tekintik. Az alakzatokról alapos áttekintést ad Nemesi Attila László (2009) Az alakzatok kérdése a pragmatikában című könyve, az irónia fogalmának történeti alakulásáról pedig Tátrai Szilárd Irónia szócikke (Alakzatlexikon 2008) ad tájékoztató pontot a retorikai tradíciótól kezdve a filozófiai, irodalomelméleti megközelítésen át a kurrens pragmatikaelméletekig. Ez utóbbi munka műfaja és terjedelme révén kevésbé kritikai és problémaorientált. Az irónia fogalmának pragmatikatörténeti áttekintését adja Attardo (2000) és Giora (1999, 2003), valamint a Raymond W. Gibbs és Herbert L. Colston (2007) által szerkesztett *Irony in Language and Thought* tematikus kötet. Giora (1999, 2003) és Attardo (2000) történeti és elméleti áttekintése más-más kategóriák szerint történik, amelyek előkészítik a talajt saját iróniafelfogásuk megalapozásához. Nemesi (2009: 98–9) felhívja ugyan a figyelmet az irónia fogalmi meghatározásának buktatóira, de mint megjegyzi, ezeknek feltérképezése nem tárgya könyvének.

2.1. Klasszikus retorika: Quintilianus

Ellentétben a sok rövid hivatkozással, amelyet a kurrens pragmatikai irodalom a klasszikus retorika iróniameghatározásáról tesz, nehéz lenne egy definícióba sűríteni a klasszikus nézőpontokat. A nehézséget az is fokozza, hogy sok esetben konkrét szerző és példa idézése nélkül, a klasszikus retorikára általában, vagy késői összefoglaló munkák iróniadefinícióira hivatkoznak (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Ez amatt is érthetetlen, mert, mint látni fogjuk, Quintilianus számos példát hoz az irónia fajtáira.

A görög *eironia* használatára való rövid kitekintés után szükségessé válik a latin szerzők által tárgyalt retorikai alakzatok³ csoportosításának a tisztázása. Ez amatt is fontos, mert az általam bemutatandó pragmatikaelméletek szerzői a klasszikus retorikának olyan iróniafelfogást tulajdonítanak, amely nem indokolt Quintilianus olvasása alapján. A tanulmány terjedelme és célkitűzése miatt Quintilianus felosztását mutatom be olyan mértékben, amennyire az irónia fogalmának megértése ezt megköveteli (vö. Lausberg 1973/1998).

A görög *eironia* eredeti jelentése 'tettetés, színlelés', amely jelentés a Kr. e. V. században szorosán összekapcsolódott a komédiával, amelyben az egyik karakter –

³ Itt az *alakzat* terminust a lehető legtágabb értelemben használom.

eirón – jellegzetessége, hogy tudatlanságot színelve győzedelmeskedik a kérkedő, nagyképű és ostoba karakter – *alazón* – felett. Ez a komikumhoz kötődő értelmezés megmarad Arisztotelésznél, aki a kérkedéssel állítja szembe, és ehhez viszonyítva magyarázza az iróniát. A kérkedés a meglévönél többnek a tettetése, az irónia a meglévönél kevesebbnek a színlelése (Tátrai 2008).

Egészen más a szókratészi irónia, amely nem a komikummal és a finom szellemességgel van kapcsolatban, hanem egy olyan magatartásformát jelent, amelynek célja az igazság keresése és megismerése. Szókratész dialógusaiban látszólag egyetértő módon társalog beszélgetőtársaival, hogy aztán saját érvelésük és Szókratész kérdéseire adott válaszaik következményeként rámutasson a másik által képviselt vélemény, értékelői pozíció helytelenségére. Quintilianus (2008: 583 [9, 2, 46. frag.]) szerint Szókratész a tudatlan ember szerepét öltötte magára, aki elmerül mások bölcsességének csodálatában. Vegyük észre, hogy az irónia használata kockázattal jár. Szókratészt ironikus magatartása miatt ítélik halálra (vö. Platón: Szókratész védőbeszéde), a legfőbb vád ellene a fiatalság megrontása, megtévesztése, és az, hogy nem hisz az istenekben. Szókratész rámutat arra, hogy valójában azért éreznek iránta ellenszenvet, mert ártatlannak látszó kérdéseivel világossá teszi, hogy beszélgetőtársai semmit sem tudnak. E hozzáállás, attitűd, színlelő kérdezőtechnika miatt ítélik el.

Tátrai (2008) Irónia szócikkében rámutat a görög gondolkodók és a latin rétorok iróniafelfogásában történt minőségi változásra. Ez utóbbiak nem a látszatok leleplezésének eszközeként tekintettek az iróniára, hanem a meggyőzést szolgáló retorikai eszközként, amely így már élesen elvált az igazságkereső magatartástól. Ezután kezdett az irónia gyanússá válni, egyes szerzők egyenesen „művelt hazugságnak” tartották. Ezzel szemben Adamik (2008: 31) arra világít rá, hogy a Quintilianus által elfogadott retorikadefinícióban az objektív igazság és a rábeszélés egyszerre van jelen, „mert a jó ember beszéde egyszerre tanít valamire és meggyőz valamiről”. Quintilianus szerint helytelen az a nézet, amely szerint a retorika művészet (*tekhné*) lenne. Tudománynak (*episztémé*) tekintette a retorikát, amely nem korlátozódik a meggyőzés tanulmányozására és tanítására, sőt a *meggyőz* ige helyett a *beszél* igét használja definíciójában, amivel kitágította a retorika határait (Pernot 2000: 6; hivatkozva Adamik 2005: 18).

Quintilianus több változatát különbözteti meg az iróniának, amelyeket bőséges példával szemléltet. A Szónoklattan elkülöníti egymástól a gondolatalakzatokat (lat. *figura sententiae*, ang. *figures of thought*), a szóalakzatokat (lat. *figura verborum*, ang. *figures of speech*) és a szóképeket (lat. *tropus*, ang. *tropes*).⁴ Felhívja rá a figyelmet, hogy az irónia gondolatalakzat és trópus is lehet; ez a két eset a nem (*genus*) tekintetében egyforma, a fajta (*species*) tekintetében különbözik egymástól. A trópus jelentése nyíltabb, mert annak ellenére nem színlel, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond, és a szövegösszefüggése egyértelmű, ahogy ezt a következő példa is mutatja (Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 44–5.]).

⁴ Quintilianus bevallja, hogy sok esetben nehéz biztonsággal elkülöníteni ezeket a kategóriákat. A terminológia nem egységes, és az egyes szerzők egymástól eltérően használják. Így van ez a pragmatikairodalomban, ahol olykor összecsúsznak ezek a szintek. Attardo (2000: 794–7) szerint a tradicionális elméletben az iróniát trópusnak tekintik (*irony as trope /figure of speech*).

- (1) Kontextus: Catilina elleni beszéd
 „Töle elutasítva, társadhoz, a legderekabb férfihoz, Metellushoz mentél.”
 (Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 45.]

Ebben az esetben két szón alapul az irónia – kommentálja a példáját Quintilianus. Ha azonban az irónia gondolatalakzat, akkor a szándék színleléséről van szó, s a beszélő a figuratív formába burkolja, rejti el a teljes jelentést. A trópus esetében a konfliktus tisztán verbális, míg az alakzat⁵ esetében a jelentés és olykor az egész szituáció a nyelvvel és a hangszínnel van konfliktusban. A szituáció egy egész életre is kiterjedhet, mint Szókratész esetében, akit a fentebb említett magatartásáért ironikusnak neveztek. A kétfajta irónia között olyan kapcsolatot feltételez Quintilianus, mint amilyen a metafora és az allegória között van. Ennek értelmében, ahogyan a metaforák láncá allegóriává fejlődik, úgy fejlődnek a sorozatos trópusok alakzattá. Quintilianus leírása alapján a szókratészi iróniát tekinthetjük a gondolatalakzatok maximális kiterjesztésének a beszélőre vonatkozóan. Máshol azt írja, hogy az irónia (*eironeia*, latinul *illusio*) az allegóriának egy olyan neme, amelynek az ellenkezőjét kell érteni. Ezt az ellentmondást a szöveg és a szándék között a szóban forgó személy, illetve tárgy természete és a mondatok közötti összhang hiánya teszi észrevehetővé (Quintilianus 2008: 558; [8, 6, 54]).

Az iróniának vannak olyan alakzatai, amelyek nincsenek kapcsolatban a szóképekkel, ilyenek például a tagadásból eredő antiphrasziszok (2a), ironikus fordulatok (2b). Irónia az is, amikor látszólag parancsolunk vagy engedélyezünk valamit (2c), amikor megengedünk olyasmit ellenfeleinknek, amit nem szeretnénk, ha nekik tulajdonítanának (2d) – hatásosabb, ha mi magunk rendelkezünk eme tulajdonságokkal –, amikor olyat vállalunk, amit nem tettünk, vagy amit épp ellenfelünk tett (2e). Nemcsak személyek, hanem dolgok esetében is van, amikor az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk: ilyenek a (2f) lekicsinylések. Végül a színleléshez közel álló (2g) beismerést, (2h) megengedést, és (2j) egyetértést különböztethetjük meg (Quintilianus 2008: 584 [9, 2, 50.]).

- (2a) „Nem fogom alkalmazni veled a jog teljes szigorát, nem fogom kimondani azt, amit talán elérhetnék.” (Cic. *Verr.* 5, 2, 4.)
 (b) „Miért hozakodjam elő rendelkezéseivel, rablásaival, miért említsem az általa kizsartolt és elajándékozott örökségeket?” (Cic. *Phil.* 2, 25, 62.)
 (c) Didó mondja Aeneasnak:
 „Menj csak a széllle, Itália vár!” (Verg. *Aen.* 4, 118; Adamik Tamás fordítása.)
 (d) „Mondj te csak engem/ gyávának, Drances, hisz annyi halottal szórta be Tróját hős jobbod.” (Verg. *Aen.* 11, 383–385; Adamik Tamás fordítása.)

⁵ Quintilianus csak alakzatról beszél, miután az iróniát a gondolatalakzatokhoz sorolta. Mivel az iróniának nem ad helyet a szóalakzatok között, amelyeket további grammatikai és retorikai szóalakzatokra bont, feltételezhető, hogy amikor alakzattal mond, akkor gondolatalakzattal ért alatta.

- (e) Juno mondja Venusnak az istenek gyűlésén:
„Trója parázna szülötte velem mocskolta be Spártát?” (Verg. *Aen.* 10, 92; Adamik Tamás fordítása.)
- (f) „Természetesen, ó, jószágos egek! Éppen ez bántja az isteneket!” (Verg. *Aen.* 4, 379 Adamik Tamás fordítása.)
- (g) „Így hát, Tubero, elérted a legnagyobbat, amit csak a vádló kívánhat: a vádlott beismerését.” (Frg. *orat.* 3, 6 Sch.)
- (h) „A megvesszőzés borzalmától pénzen váltotta meg magát egy ilyen híres város hajóskapitánya, ez bizony emberséges tett.” (Cic. *Verr.* 5, 44, 117.)
- (j) „Még örülök is neki, hogy bizonyos dolgokat eltulajdonítottál tőle, azt mondom, nem is tehetél volna helyesebbet.” (Cic. *Verr.* 4, 17, 37.)

Ebből a részletes felsorolásból világosan látszik, hogy Quintilianus nem elégzik meg azzal, hogy az irónia esetében az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk. Ezt közös nembeli tulajdonságnak tekinti, amelynek számos fajtáját határozza meg, leszűkítve ezzel az egyes speciális iróniafajták meghatározásait. A szóképekkel kapcsolatban nem álló alakzatokat (2a–j) láthatóan beszédaktusok szerint csoportosítja. E szerint a felosztás szerint nem csak azt színeljük, hogy x propozíciót mondjuk, hanem az F illokúciós erőt is.⁶ A (2c) példa esetében Didó csak látszólag parancsolja Aeneasnak, hogy: „*Menj csak a szélllel, Itália vár!*”. Először is nincs abban a helyzetben, hogy parancsoljon, másodsor pedig nem ért egyet azzal, amit parancsol, hiszen maradásra bírná inkább Aeneast. Tátrai (2008) felhívja a figyelmet a Quintilianus és az őt követő szerzők iróniameghatározásából fakadó következményekre, amely szerint szembeállítható lesz az irónia a metaforával abban az értelemben, hogy az irónia olyanfajta indirekt beszédet tesz lehetővé, amely esetében a helyettesítés alapja nem a hasonlóság, hanem az ellentét (vö. még 2.5.; Giora 1995). Az értelmezők és magyarázók tanulságos megjegyzései mellett nem szabad elfelejtenünk, hogy Quintilianus két szinten törekedett leírni az irónia jelenségét. Egy általános szinten, amelyet ő nemnek (*genus*), és egy speciálisabb szinten, amelyet fajtának (*species*) nevezett. Ezek a megállapításai fontosak lehetnek annak megértésében, hogy a modern pragmatikai irodalomban miért van olyan sok egymástól eltérő iróniadefiníció, illetve, hogy ezek hogyan békíthetők ki egymással.

Az irónia jelenségének feltérképezését nagyban befolyásolja az a tény, hogy az irónia gyakran társul más alakzatokkal és szóképekkel. Empirikus kutatások szerint az irónia leggyakrabban gúnnyal, hiperbolával, litotésszel, illetve metaforával társul (vö. Nemesi 2005, 2009: 126–9). E miatt a társulás miatt nehéz tisztán meghatározni az irónia fogalmát. Nézzünk most egy mai, retorikaelméleteket szintetizáló felosztást. Szörényi és Szabó (1997: 132) a Kis magyar retorikában az alakzatoknak négy szintjét tárgyalják: a fonológia, a szintaktika, a szemantika alakzatait és a pragmatikus alakzatokat. Alakzatfogalmuk sokkal tágabb, mint Quintilianusé. Leírásukban explicit módon nem derül ki, hogy az alakzatok és a trópusok milyen viszonyban vannak egymással; egy zárójeles megjegyzésük alapján a legvalószínűbb, hogy a trópuszt az alakzat

⁶ Az iróniának a beszédaktus-elmélet keretein belül történő értelmezését Haverkate (1990) dolgozza ki.

egyik fajtájának tartják. Az iróniát a szemantika alakzatai között tartják számon, azon belül is a *nevetés* és a *nevetséges* kategóriák alatt.

„Az irónia (*simulatio*) valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétet jelentő tagadó szó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétet jelenti. A szó (illetve szószerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Általában valamely dolog vagy jelenség értéktelenségét, jelentéktelenségét teszi nyilvánvalóvá” (Szabó és Szörényi 1997: 142–3).

A figyelem az idézetben is az ellentétre irányul, amely a valóság többféle minőségére vonatkozhat. Az iróniát ez a definíció a szó, illetve a szószerkezet szintjén írja le, amelyet a kontextus, a hangsúly és a szituáció határoz meg. Eszünkbe juthat Quintilianus felosztása, amely az irónia egy fajtáját a trópusokhoz sorolja. A szerzők kiegészítésként megjegyzik, hogy leggyakrabban, de nem minden esetben gondoljuk az ellenkezőjét annak, amit mondunk. Ezzel a megjegyzéssel finomítanak azon az állásponton, mely szerint minden esetben az oppozícióban lehetne megragadni az irónia differencia specifikáját. Az irónia képes egész szövegösszefüggéseket átszínezni, amely esetben már gondolatalakzatról beszélünk. Ezeknek a különleges eseteként említik az öniróniát. Az iróniának több fajtájára hoznak példákat, úgymint ironikus nagyítás, kicsinyítés, allúzió és antiphraszisz. Az allúziót kiemelik mint az irónia egy különleges fajtáját, amely rájátszás, célzás, periphrasztikus ismétlése más kontextusban egy közismert kifejezésnek (vö. 2.4.; Wilson és Sperber 1992/2007).⁷

(3) „Lord Palmerston azt mondja, hogy »Austriára Európának szüksége van«, és a nemes lord »derék férfiú«.” (Kossuth Lajos: Felolvasások Angliában IX.)

Szörényi és Szabó szerint az irónia klasszikus példájáról van szó a (3)-ban. Az idézett kifejezés Shakespeare Julius Caesar című drámájából emel be egy részletet, ahol Antonius Brutust derék férfiúnak nevezi, majd ennek ellentétét bizonyítja be. Az allúzió működése szerint egy kifejezést más kontextusba helyezve az eredeti közismert kontextust és jelentést emeli be az elhangzott szövegrészbe. Ebben a példában maga az eredeti szituáció már ironikus volt, amelyet Kossuth felidézett beszédében.

Látható, hogy a hivatkozások ellenére, amellyel a pragmatikaelméletek élnek a klasszikus retorika iróniafelfogásáról, sokkal színesebb és cizelláltabb a kép, mint az első pillantásra tűnik. Nemesi (2009: 9) hívja fel a figyelmünket arra, hogy az alakzatirodalom szinte áttekinthetetlen, ezért óvatosan kell bánnunk a kurrens elméletek forradalmiságával, hiszen megeshet, hogy „a méltatlanul elfeledett elődök közül néhányan

⁷ Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelmélete az ironikus allúzió példáira épül, a szerzők nem foglalkoznak másfajta iróniával. Elméletük általános iróniaelméletként tartja számon magát, nem vetve számot parcialitásával. Később Wilson (2006) reagál az ilyen irányú kritikákra, de az elmélet lényegén nem változtat.

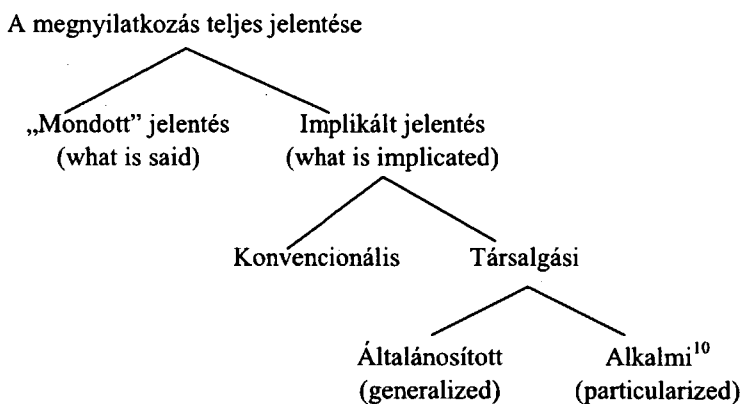
már megtettek valamekkora utat ugyanazon intellektuális ösvényen”. Kitűnik, hogy Quintilianus milyen gondosan, elméleti igényességgel igyekezett felsorolni az irónia lehetséges válfajait és színezeteit. Azon kívül, hogy megkülönböztette a nemhez és a fajhoz tartozó tulajdonságokat, háromosztatú rendszerben gondolkodva írta le a jelenséget – gondolatalakzat, szóalakzat és szókép –, amelyek közül kettőhöz, a gondolatalakzathoz és a szóképhez sorolta az iróniát. Ezenkívül beszéddel végrehajtott színlelt tett – látszólagos parancs, engedélyadás, beismerés, megengedés, egyetértés stb. – szerint kategorizálja őket aszerint, hogy az ironikus beszéddel milyen aktust hajt végre a beszélő. Adamik (2008: 31) rámutat Quintilianus retorikájának és Austin beszédaktus-elméletének összefüggéseire, amely jó kiinduló pont lehet egy új retorika körvonalazásához. Szörényi és Szabó (1997) alakzatértelmezése tágabb, mint Quintilianusé, így nehéz összehasonlítani a két meghatározást. Szörényi és Szabó is sok fajtáját sorolja fel az iróniának. Ők az *allúziót* emelik ki mint az irónia legklasszikusabb példáját (vö. még 2.4.; Wilson és Sperber 1992/2007). Quintilianus leírásának érdemei ellenére inkább a produkció oldaláról írja le a jelenséget, és nem veszi fókusz alá a megértés folyamatát, nem magyarázza a kapcsolatot a mondott jelentés és a szándékolt beszélői jelentés között, noha implicit módon jelen vannak nála ezek a fogalmak. Magyarzatában benne rejlik a kontextus fontossága, amelyben elhangzik az ironikus megnyilatkozás, de explicit módon nem törődik vele. A hozott példákból kitűnik, hogy az irónia bizonyos válfajait olyankor alkalmazzák, amikor az udvariassági és társas szempontok megsértése a beszélő – jelen esetben a rétor – testi épségét veszélyeztetné.

2.2. Grice (1975/1989; 1978/1989)

Aki cikket ír az iróniáról, az a klasszikus retorika és Grice iróniafelfogásával kezdi a gondolatmenetét, megemlítve, hogy Grice az iróniára nem mint retorikai alakzatra tekint, hanem mint az implikátúra egy fajtájára. Egyes szerzők szinte kizárólag azt hangsúlyozzák (vö. Wilson és Sperber 1992/2007; Attardo 2000; Giora 1998), hogy Grice e szemléletváltás ellenére mégis kisebb átalakítással megmarad az irónia klasszikus – oppozícióban gondolkodó – definíciója mellett, amely szerint az ironikus megszegi (*flout*) az igazságmaximát azért, hogy az ellenkezőjét implikálja annak, amit mondott (Grice 1975/1989). Ezen túl azonban – amit kevesen és kevésbé hangsúlyoznak (Attardo 2000; Nemesi 2009: 60–1; Wilson 2006) – a *Further Notes*-ban (Grice 1978/1989) Grice több kiegészítést tesz az iróniára vonatkozóan. Érvel amellett, hogy az irónia mindig negatív érzelem-, érték-, illetve attitűdkifejező szándékkal társul. Példával támasztja alá, miért nem kielégítő az oppozíciós magyarázat, valamint az irónia működésében szerepet tulajdonít az ismerősségnek, az intonációnak. Végül megállapítja, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենék – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen, ez adja az irónia hatását, és ezt támasztja alá a szó etimológiája is (Grice 1978/1989: 54; vö. Clark és Gerrig 1984/2007). Azon túl, hogy Grice megkülönbözteti a játékoságot, az iróniát és a cinizmust, korábbi álláspontját újraértékelve, amely szerint az irónia alkalmi társalgási implikátúra, felteszi, hogy ha az irónia attitűd, érzés vagy érték kifejezése, akkor egy bizonyos intonációnak is utalnia kell rá. Ebben az esetben az ironikus megnyilatkozás

állandó velejárója lenne egy bizonyos, csak az iróniára jellemző intonáció. Ha ez így van, akkor ebből következően egy bizonyos intonáció konvencionálisan jelölné azt, hogy az ellenkezőjét kell érteni annak, amit a beszélő mond (Grice 1978/1989: 54). Grice nem viszi végig nyíltan a következtetését, de a feltételes mód használatából és azon megállapításából, hogy az ironikus megnyilatkozást kísérő intonáció nem kizárólag iróniával társulhat, arra következtethetünk, hogy Grice szerint nincsen olyan intonáció, amely konvencionálisan jelölné az iróniát. Ebben tehát nem találtuk meg az irónia egyértelmű nyelvi markerét.

Nézzük, milyen jelentésmódban kell elképzelnünk a grice-i iróniát. Szakítva azzal a filozófiai hagyománnyal, amely a logikai nyelv és a természetes nyelv viszonyának vizsgálatában fogalmazza meg problémafelvetéseit, Grice a társalgást irányító körülményeket vizsgálja.⁸ Különbséget tesz természetes és nem természetes jelentés között, ez utóbbival foglalkozik, amelynek leírását következtetési⁹ jelentésmódban képzelem el.

1. ábra
A jelentés grice-i felosztása

A megnyilatkozás teljes jelentése valójában a teljes beszélői jelentés. Grice felváltva használja a *megnyilatkozásjelentés* (utterance's meaning) és a *beszélői jelentés* (speaker's meaning) terminusokat ugyanannak a dolognak a megnevezésére. Mivel az *intenció* kérdése nagy hangsúlyt kap a grice-i modellben, plauzibilisebb a *speaker's*

⁸ L. Bécsi kör, „formalista vs. informalista” vita a logikai konnektívumokról és természetes nyelvi megfelelőikről, amellyel maga Grice kezdi előadásorozatát, hogy aztán új irányt adjon a kutatásoknak.

⁹ Horn (2005: 6) és Bach (2006: 23) is felhívja a figyelmet rá, hogy nem szabad összekeverni az *imply* és az *infer*, valamint az *implicature* és *inference* terminusokat. A beszélő implikál (*imply*) egy implikaturát, a hallgató pedig kikövetkezteti (*infer*) azt. Az implikaturára a *beszélői jelentés* része, amelyhez a hallgató következtetés (*inference*) útján fér hozzá.

¹⁰ Nemesi Attila László találó fordítása (2009: 60).

meaning terminust használni, hiszen a beszélőnek lehet szándéka, míg egy megnyilatkozásnak nem.

Grice (1975/1989) jelentésmodellje a *beszélői jelentés*-t modellezi, amelyen belül leginkább a nem konvencionális (társalgási) implikaturákkal foglalkozik, ezek kiváltódását a hallgató oldaláról történő következtetések (inference) leírásával ragadja meg. Grice szerint a társalgási implikatura jelenlétét explicit levezetéssel kell tudni bizonyítani, amelyhez a hallgatónak az alábbi információkra kell támaszkodnia:

- (a) használt szavak hagyományos jelentése;
- (b) az Együtműködési Elv és a megfelelő maximák (1. táblázat);
- (c) a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusa;
- (d) a háttérismeretek más elemei;
- (e) valamint szükség van arra a feltételezett tényre, hogy az előzőekhez tartozó összes releváns elem mindkét résztvevő számára hozzáférhető, és tudják vagy feltételezik, hogy ez a helyzet (Grice 1975/1989: 31).

A kanti kategóriák	Szupermaxima	(A1)maximák
MENNYISÉG (Quantity)		Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív! Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges!
MINŐSÉG (Quality)	Próbáld hozzájárulásodat olyanná tenni, hogy igaz legyen!	Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel! Ne mondja olyasmit, amire nincs kellő bizonyítékod!
VISZONY/ RELEVANCIA (Relation/ Relevance)		Légy releváns!
MÓD (Manner)	Légy érthető!	Kerüld a kifejezés homályosságát! Kerüld a kétértelműséget! Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget!) Tartsd be a sorrendet!

1. táblázat

A kanti kategóriák és Grice maximái

A Logic and Conversation az ironia jelentését az alkalmi társalgási implikált jelentéshez sorolja, amelyet az erősen kontextusfüggő *alkalmi társalgási implikatura* kiváltódása eredményez. Grice (1975/1989: 34) példája az iróniára:

- (4) „X, akivel A eddig közeli kapcsolatban volt, A egy titkát elárulta üzleti versenytársának. A és hallgatósága egyaránt tudja ezt, A azt mondja: – X igazi barát.”¹¹

Itt a minőség első maximáját szegjük meg: „Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hamis.” A beszélő és a hallgatóság számára kölcsönösen nyilvánvaló: mintha a beszélő valami olyasmit mondana, amiben nem hisz. A hallgató feltételezi, hogy a beszélő megnyilatkozása nem teljesen üres, így megkísérel valami más, odaillő proposíciót tulajdonítani neki. A legnyilvánvalóbban idekapcsolódó proposíció Grice szerint a kimondott megnyilatkozás proposíciójának ellentéte.

Grice a *Further Notes*-ban (1978/1989) újrafogalmazza és kiegészíti a korábbi meglehetősen rövid irónialeírását, amelynél felmerül a kétség, vajon nem konvencionális-e a példa jelentése. Kétségtelenül nem elégséges az a magyarázat, hogy a hallgató abból ismeri fel, hogy a beszélő annak ellentétét szándékozza kifejezni, mint amit mondott, hogy megjegyzése – „X igazi barát” – hamisnak tűnik. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ez nem hordoz magában semmiféle célzást valaki másnak az egyetértésére, ahogyan azt az (5) példájában látni fogjuk (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Grice feszegeti az irónia határait, példákat hoz a játékoságra és a cinizmusra, illetőleg fontolóra veszi, hogy az ismerősség és az intonáció a kiváltója-e az ironikus értelmezésnek. Végül arra a megállapításra jut, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենek – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen. Ez adja az irónia hatását, és a szó etimológiája is ezt támasztja alá (Grice 1978/1989: 54).¹²

Vegyük sorba Grice érveit és példáit. Egyrészt felteszi, hogy az ismerősség is szerepet játszik az irónia észlelésében, megértésében. Az ismerősség a mondat (*sentence*) használatára vonatkozik, amely kapcsolatban lehet azzal a természetes tendenciával, hogy ilyen módon használjuk őket. Vagyis standard módon azt jelentené, hogy 'p', azért, hogy közvetítse 'nem p'-t. Másrészt az intonáció, amelyben a megnyilatkozás létrejön, konvencionálisan jelenti (*signifies*), hogy ellenkezőképpen kell érteni azt, amit mondunk. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ezekkel a kiegészítésekkel korántsem oldottuk meg a problémát. Egy következő példájában rámutat arra, hogy az irónia mindig negatív érzelmi-értékelő, attitűdkifejező szándékkal társul. Az irónia lényegileg kötődik ezekhez a szándékokhoz, ez adja a következő grice-i példa abszurditását.¹³

- (5) A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.
B mondja: „Nézd, annak az autónak, minden ablaka érintetlen.”

¹¹ Pléh Csaba fordítását használom a példa megadásánál (Pléh – Siklaki – Terestyéni 2001).

¹² „To be ironical is, among other things, to pretend (as the etymology suggests), and while one wants the pretense to be recognized as such, to announce it as a pretense would spoil the effect.”

¹³ „The absurdity of this exchange is I think to be explained by the fact that irony is intimately connected with the expression of feeling, attitude, or evaluation. I cannot say something ironically unless what I say is intended to reflect a hostile or derogatory judgment or a feeling such as indignation or contempt” (i. m. 53–4).

A össze van zavarodva.

B mondja: „Látom, nem érted, ez irónia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra.” (Grice 1978/1989: 53)

A példából jól kitűnik: anélkül nem lehetünk ironikusak, hogy mondandónk valamilyen módon ne reflektálna negatív – ellenséges vagy méltatlan – ítéletre. Nem magyarázza ez sem meg azonban, hogyan tudjuk megkülönböztetni egymástól az iróniát, a metaforát, a litotészt és a túlzást. Valamennyi a minőségi maxima kihasználását jelenti, emiatt nem elégséges az alakzatfajták meghatározására a maximakihasználás felismerése (Levinson 1983: 157; Leezenberg 1995/2001: 105; Nemesi 2009: 61).

Grice, árnyalva a képet, megkülönbözteti egymástól a játékosságot, az ironikuságot és a cinizmust.

- (6) Kontextus: egy barátomnak mondom:
„Te milyen csirkefogó vagy!”

Ha azt mondom egy barátomnak, akit kedvelek, hogy „*Te milyen csirkefogó vagy!*”, akkor játékosan, és nem ironikus módon beszélek. Ha ez a megnyilatkozás olyan körülmények között hangzik el, amikor valami olyat tett a hallgató, amit általában mások (nem én) helytelenítenek, abban az esetben ironikus módon beszéltem (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). A cinizmusra Grice a következő példával szolgál:

- (7) Azt mondom valakinek, aki nyilvánvalóan önzetlen dolgot tesz, hogy „Hogy te milyen egoista vagy! Folyamatosan a mások segítése fölött érzett meglepedést hajszolod”¹⁴ (Grice 1978/1989: 54).

Grice továbbmegy, és az iróniát mint alakzatot kezdi vizsgálni. Amellett érvel, hogy az ironikus intonáció nem egy speciális, csak az iróniára jellemző intonáció, amely konvencionális jelölője lenne az iróniának. Grice azt tartja legplauzibilisebbnek, hogy az irónia olyan színlelés, amelyet a hallgatónak anélkül kell felismernie, hogy explicit módon felfednének előtte ezt a szándékunkat. Kezdhethük úgy a mondandónkat, hogy „metaforikusan szólva”, de úgy nem, hogy „ironikusan szólva”. Az explicitiség a lényegétől fosztaná meg az iróniát.

Összegezve: noha Grice röviden foglalkozott csupán az iróniával, a maga komplexitásában vizsgálta azt. A rá történő hivatkozások azonban legtöbbször arra szorítkoznak, amit a Logic and Conversationben mond az iróniáról, elfeledve azt a tényt, hogy Grice a Further Notesban gyakorlatilag felsorolja azokat a szempontokat, amelyekre a jelenlegi iróniakutatások fókuszálják a figyelmüket. Csak néhányat említve ezek közül: az ismerőség fogalma Giora (1998, 1999, 2003) empirikus kísérleteinél kap nagy hangsúlyt, a negatív attitűd, érzelem és érték kifejezése Wilson és Sperber (1992/2007), valamint Wilson (2006) érvelésében játszik jelentős szerepet, noha ők Grice-ra mint a hagyományos oppozíciós álláspont képviselőjére tekintenek. Clark és Gerrig (1984) elméletében a színlelés a központi fogalom, az elfogadhatatlanság (*inap-*

¹⁴ *What an egoist you are, always giving yourself the satisfaction of doing things for other people!*

propriateness) pedig Attardo (2000) modelljének kulcsfogalma lesz. Ezeket az útvonalakat maga Grice nem térképezi föl részletesen, néhány oldalnál többet nem szentel az irónia kérdésnek, de csírájában ott vannak a rendszerében.

2.3. Leech (1983)

Grice nem fejt ki explicit módon, miért olyan gyakori az indirekt kifejezésmód, nem teszi világossá a kapcsolatot a konvencionális jelentés és a kommunikációs jelentés között, valamint nem magyarázza a maximakihasználás, azon belül is a figuratív nyelv célját. Ezekre keres többek között magyarázatot Leech grice-i alapokon nyugvó elmélete, illetve kísérletet tesz a retorika pragmatikába olvasztására (Nemesi 2009: 65). Leech megkülönbözteti a jelentést (szemantikailag meghatározott értelemben) és az erőt (pragmatikailag és szemantikailag is meghatározott értelemben). A pragmatikai erőt a megnyilatkozás tulajdonságának tekinti, amely a megnyilatkozás céljától függően illokúciós és retorikai erőre bontható (Leech 1983: 17).

Leech az irónia fogalmát az alakzat kommunikációs célja felől definiálja. A nyelvi önvédelem egyik formájának, esztétikai értelemben pedig a támadás egyik olyan eszközének tekinti, amely az ártatlanság látszatába burkolózik (Leech 1983: 144). Az irónia képes az udvariatlan gondolatok mérséklésére és a konfliktusok megakadályozására. Leech személyközi retorikaelmélete elvekből, ezeknek alárendelt maximákból és négy olyan posztulátumból áll, amelyek az alakzatok – irónia, ugratás, hiperbola és litotész – kommunikatív funkcióját értelmezik. A grice-i modell továbbfejlesztését az udvariassági és társas szempontok bevonásával dolgozza ki (Nemesi 2009: 65–6).

Leech táblázatából jól áttekinthető az elveknek, maximáknak és posztulátumoknak a rétegződése (Leech 1983: 149).¹⁵

Elsőrendű elvek	Magasabb rendű elvek	Közreműködő maximák
EGYÜTTMŰKÖDÉSI ALAPELV (CP)		MENNYISÉG MINŐSÉG VISZONY MÓD
UDVARIASSÁGI ALAPELV (PP)		TAPINTAT és NAGY- LELKŰSÉG JÓVÁHAGYÁS és SZE- RÉNYSÉG EGYETÉRTÉS ROKONSZENV FATIKUS (?)
	IRÓNIA (IP) UGRATÁS	
AZ ÉRDEKESSEG ELVE POLLYANNA-ELV		

2. táblázat

A személyközi retorika elvei és maximái Leech elgondolásában

¹⁵ A táblázatot jelen formájában, magyar fordításban Nemesi (2009: 66) közli.

Az irónia működéséhez három elv – két alapelv és egy magasabb rendű elv – szükséges az elmélet szerint: az egymásra rétegződő együttműködési elv (CP), udvariassági elv (PP) és iróniaelv (IP). A magasabb rendű IP önmagában nem definiálható, hanem a két alapelvből vezethető le. Az elvek Nemesi fordításában:

(8) Együttműködési elv:

Hozzájárulásoz a társalgáshoz legyen olyan, amelyet az adott pillanatban a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya megkíván! (Grice 1975: 45/1989: 26; Nemesi 2009: 56)

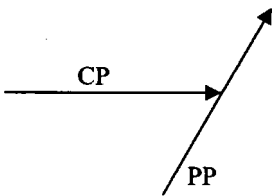
(9) Udvariassági elv:

Minimalizáld (minden más szempont egyenlősége esetén) az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), illetve: maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság)! (Leech 1984: 81; Nemesi 2009: 67)

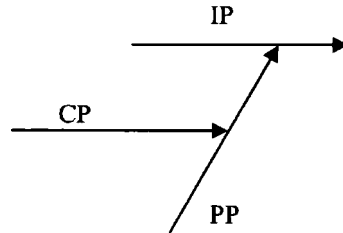
(10) Iróniaelv:

Ha sértést kell okoznod, azt legalább úgy tedd, hogy ne kerülj szembevető konfliktusba a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed valódi szándékát! (Leech 1984: 82; Nemesi 2009: 67)

Az elvek segítségével Leech megpróbálja megragadni az irónia működését, elmentébe állítva a „kegyes” hazugsággal, amit a 2. és 3. ábra szemléltet (Leech 1983: 83).

2. ábra
Kegyess hazugság
(*Telling 'white lies'*)

3. ábra
Ironikus őszinteség
(*Ironical 'truthfulness'*)

A 3. ábrán láthatjuk, amint az IP a felszínen beleütközik a CP-be, de a PP-t át-hágva egy fölöttes szinten érvényre jut az „őszinte” gondolat (Leech 1983: 83; hivatkozva Nemesi 2009: 67). Az udvariasság gyakran a CP és a PP ütközésével jár, így választani kell, hogy milyen mértékben juttatom érvényre egyiket a másik ellenében. A 2. ábrán a kegyes hazugság esetében azt láthatjuk, hogy a PP és a CP összeütközik. Az udvariasság fenntartása gyakran e két elv összeütközésével jár, és a beszélőnek el kell

döntenie, hogy milyen módon használja ki egyiket a másikkal szemben. Ezzel ellentétben ironikusnak lenni annyit tesz, hogy kihasználom a PP-t azért, hogy egy magasabb szinten fenntartsam a CP-t (Leech 1983: 83). Így az ironiaelv értelmében annak érdekében, hogy a PP-vel való nyílt szembeütközést elkerüljem, indirekt módon az együttműködést fenntartom. Láthatjuk, hogy a különbséget ebben az esetben az ironiaelv alkalmazása adja, amely megkülönbözteti a hazugság direktségét és egyértelműségét az ironia indirektségétől. Leech az ironiát másodrendű elvnek¹⁶ tartja, amely az udvariasági elvre (PP) épül, ellentétben Grice-szal, aki az ironiát implikatúrának vagy implikatív stratégiának tekinti (Leech 1983: 102).

Hasonlóan ahhoz, ami Quintilianus példáinak egy részéből kitűnt, olyan helyzetekben alkalmazza a beszélő az ironiaelvet, amikor a hallgatót vagy egy harmadik felet udvariatlanul megsértene direkt beszédével. Itt eszünkbe juthat Cicero ironikus beszédmódja, aki talán egzisztenciáját, életét védte meg azzal, hogy indirekt módon adott hangot véleményének a leváltott tirannusszal szemben (l. (2a) és (2b) példák). Az ironiaelv önmagában nem definiálható, csak a CP-ből és a PP-ből származtatható, ezenkívül nem közvetlenül a CP kihasználása, hanem a PP-é, így indirektebb és gyengébb az illokúciós ereje.

Nézzük, hogyan magyarázza Leech saját példáit. Az ironikus beszédmódnál az őszintétlenség többé-kevésbé egyértelmű, ez a mennyiségi vagy még gyakrabban a minőségi maxima megszegésében nyilvánulhat meg. A (11) és (13) megnyilatkozások a túlzással és a litotésszel összekapcsolódó ironikus alakzatra példák.

(11) „Ez minden, amit akartam!”¹⁷

(12) „Ilyen baráttal mint ő, ki kívánna magának ellenségét?”

A (11) ironikusan használva azt jelenti, hogy „Pontosan ez az, amit nem akartam”. Az állítás hamissága valószínűleg az intonációból válik nyilvánvalóvá. A (12) példánál a minőség maximáját nem annyira a direkt állítás, mint inkább az implikatúra szegi meg – véli Leech. Egy megjegyzés ironikus ereje gyakran a túlzásból vagy éppen az alulértékelésből származik, amelyek bonyolítják a hallgató számára, hogy a megjegyzést értékén kezelje. A (11) példa esetében Leech rámutat arra, hogy az ironikus erő nem ismerhető föl abból, ha csak az ellenkezőjét mondom annak, amit gondolok: „Ez az, amit akartam”¹⁸. A túlzásnak ez az esete ellentétes lehet az olyan kicsinyítéssel (litotésszel), mint amilyen a következő (13) példa Mark Twaintól, amely fordított okból ironikus.

(13) „Néhány szava nem volt éppen vasárnapi iskolába való.” (Leech 1983: 143)¹⁹

¹⁶ Leech rendszerében a másodrendű és harmadrendű elv „magasabb rendű”, mint az elsőrendű.

¹⁷ *That's all I wanted!*

¹⁸ *That's what I wanted!*

¹⁹ *Some of his words were not Sunday school words.*

A (13) példában a mennyiség maximája sérül közvetlenül: Leech magyarázata szerint nyilvánvalóan hamis az a negáció által keltett várákozás, hogy a „néhány szava” ellenére a „minden szava vasárnapi iskolába való volt” legyen a kommunikált jelentés. Ehelyett a (13)-ban kifejezett dolgok állásának az ellentétéről van szó, tudniillik, hogy nem beszélt vasárnapi iskolába való módon, azaz csúnyán beszélt. Leech magyarázatát átfogalmazva azt mondhatjuk, hogy nem csupán a szó szerinti jelentés ellentétét következteti ki a hallgató miután felismeri az iróniát, hanem a társuló alakzatból – példáulinkban a litotészből vagy túlzásból – adódó implikaturát is vissza kell következtetnie, így tevődik össze a teljes kommunikált jelentés.

Az irónia elve lehetőséget biztosít a beszélő számára, hogy elkerülje az olyan veszélyes verbális formákat, mint a direkt kritika, támadás stb. Emellett működik egy másik elv – az ugratás elve –, amelynek funkciója ellentétes az IP-vel. Az ugratás elve Nemesi fordításában (Leech 1983: 144; Nemesi 2009: 68):

(14) Az ugratás elve:

Hogy kifejezd a hallgatóval való összetartozásodat, mondj olyat, ami rá nézve (I) nyilvánvalóan hamis és (II) nyilvánvalóan udvariatlan!

(15) „Micsoda nagyszerű barát vagy!”²⁰

Az ugratás offenzív módon barátságos, ellentétben az iróniával, amely barátságos és udvarias módon offenzív. Leech élesen megkülönbözteti egymástól az ugratást és az iróniát, az egyiket látszatudvariatlanságnak nevezi, a másikat látszatudvariasságnak (Leech 1983: 144). A (15) megnyilatkozásban az ugratás és irónia együttesére látunk példát, amellyel Leech azt magyarázza, hogy olykor az ugratás elve harmadrendű, mert eredhet az IP kihasználásából, amely így látszatiróniaként (*mock-irony*) értelmezendő (Leech 1983: 145). Nemesi szerint nem indokolt az éles határ meghúzása, hanem a széles skálán mozgó irónia pozitív végpontja az ugratás, a negatív végpontja pedig a szarkazmus (Nemesi 2009: 68).

Összegezve, Grice-hoz képest Leech nem implikaturaként kezeli az iróniát, hanem egy alapelvekből levezethető másodrendű elvként, amelyet az udvariasság látszatának a fenntartása és az együttműködés bizonyos szintű megőrzése vezérel. Leech társas és szociális szempontok bevonásával szélesíti magyarázó apparátusát. Az irónia jelenségét és fogalmát együtt tárgyalja az ugratással, bár élesen elkülöníti a kettőt az udvariassághoz való viszonyuk alapján. Példáiban alakzattársulásokban – hiperbolával, litotésszel, illetve az ugratással – magyarázza az iróniát. Fontos megjegyezni, hogy ő az ironikus erőt nem az ellentétben látja kifejeződni, hanem a társult alakzatokból adódó implikaturákban.

²⁰ *A fine friend you are!*

2.4. Wilson és Sperber (1992)

A szerzőpáros szerint az irónia funkciója egy bizonyos attitűd közvetítése kritikai távolságtartással, illetve benyomáskeltés a hallgatóban. Természetesnek, spontánnak és univerzálisnak tartják az ironikus beszédmódot, szembehelyezkedve a retorikai tradícióval, amely a normaszegés egyik eszközeként tekint az iróniára, a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés oppozíciójában ragadva meg az alakzat lényegét. Magyarítani kívánják, hogy a beszélő miért az ironikus beszédmódot választotta egy direkt beszédmód helyett. Az irónia standard esetét felidézésnek, visszhangszerű megnyilatkozásnak tekintik, amellyel más véleményét felidézve kritikai távolságot fejez ki a beszélő (vö. 2.1.).

(16) Kontextus: Szeles, esős, hideg angliai tavasz.

Oh to be in England

Now that April's there (Browning)

Ahhoz, hogy iróniaként értsük a (16)-ot, észre kell vennünk, hogy az egy idézet. Amit a beszélő kommunikálni akar Wilson és Sperber szerint, az a kritikai attitűd, és nem a megnyilatkozás szó szerinti jelentésével ellentétes jelentés. Hiszen nem arról van szó, hogy nincs még Angliában április, hanem inkább arról, hogy az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Vegyük észre, milyen mesterien ugornak át az érvelésben egy fontos lépést a szerzők. Ez a példa azért megtévesztő, mert a „*Now that April's there*” nem egyszerűen azt jelenti, hogy április van Angliában. Sperber és Wilson szerint az ironikus megnyilatkozással a beszélő azt igyekszik kommunikálni, hogy az angliai tavasz nem felel meg a várakozásainak, nem pedig azt, hogy a beszélő bárcsak ne lenne Angliában, és hogy még nincsen április. Ám miért feltételezik a szerzők, hogy a Browing-vers első két sorának jelentése szó szerinti? Sokkal inkább azt kommunikálja nekünk a költő, hogy milyen nagyszerű dolog, hogy itt a tavasz, nevezetesen április hónapja. A szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a versrészlet sem szó szerinti, ezért aztán nem csoda, ha megállapítják, hogy nem annak ellentétét fejezi ki a visszhangszerű megnyilatkozás, amennyiben iróniának tekintjük. Ha elfogadjuk, hogy a Browing-vers sorai túlmutatnak a szó szerinti jelentésen, akkor láthatjuk, hogy az átvitt értelmű jelentés ellentéte pontosan az, amit Sperber és Wilson javasol, nevezetesen, hogy 'az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak'. Az iróniát oly módon juttatja kifejezésre a beszélő a költő sorainak idézésével, hogy az ellentétét érti annak, ami a Browing-vers átvitt értelmű jelentése. Tehát, mint látjuk, a szerzőpáros első érve a klasszikus definíció ellen nem állta meg a helyét. Az ellenérv az lenne az oppozícióban való gondolkodás elvethetősége mellett, ha a nem szó szerinti jelentés ellentétéről tudnánk kimutatni, hogy nem felel meg az ironikus megnyilatkozás kommunikált jelentésének. A szerzők az egylépcsős közvetlen feldolgozás (*direct access view*) hívei, amely – szemben a grice-i és az őt követő elképzelésekkel (*Standard Pragmatic Model*) – nem feltételez két lépcsőt az interpretációban. A nem szó szerinti és a szó szerinti jelentés nehéz elkülöníthetősége mellett érvelnek, illetve amellett, hogy a nem szó szerinti jelentés ugyanolyan interpretációs folyamat során dolgo-

zódik fel, mint a szó szerinti (Wilson és Sperber 1992/2007: 146). Ez a feltételezésük is szerepet játszhatott abban, hogy a fõnt bemutatott érvelésükben nem foglalkoztak a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés elkülönítésével.

A szerzõk továbbá azt is állítják, hogy az egyes megnyilatkozások mindig egyedi módon járulnak hozzá a világról való reprezentációkhoz, minden megnyilatkozás – függetlenül attól, hogy szó szerinti vagy sem – a beszélõnek egy gondolatát fejezi ki. Gondolataink verbális formába öntésének lehetőségét a propozíciós formájú reprezentációk teszik lehetővé, amely propozíciók közötti hasonlóság a közös implikációk számától függ, ugyanabban a kontextusban interpretálva õket. Itt ugyanaz a probléma jelentkezik, mint amikor két megnyilatkozásról azt feltételezzük, hogy az egyik kifejezi a másiknak a tartalmát (Reboul és Moeschler 2005: 166–8). Érthetetlen, hogy a szerzõk figyelmen kívül hagyták a szószertiségre, a propozíciós tartalomra és a hasonlóság fokára vonatkozó elképzeléseiket a fenti példa elemzésénél, amelyek segítségével nem sérült volna az oppozíciós felfogása az iróniának, csak az változott volna, hogy minek az ellentétét jelenti. Lássuk Wilson és Sperber elemzési módszerének következményeit a következõ példán.

- (17) Kontextus: a hallgató ismételten valami olyat cselekszik, ami a beszélõ számára hátrányos, káros.
„Te vagy a hab a kávémon.” (Grice: 1975/1989)

Ha a Browing-vers módjára elemezzük ezt a példát, azt állapíthatjuk meg, hogy valóban nem elégséges meghatározása az iróniának, hogy annak az ellenkezőjét értjük, amit mondunk, hiszen nem azt kommunikálja a hallgatónak a beszélõ, hogy 'Nem te vagy a hab a kávémon', hanem sokkal inkább azt, hogy nincsen meglegedve a hallgatóval. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt, hogy a megnyilatkozás elõször is metaforikus, s aztán a metaforikus, nem szó szerinti jelentés ellentétét kommunikálja nekünk a hallgató.

Egy másik példájukban más oldalról vonják kétségbe az oppozicionális viszony tarthatóságát (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Olyan példát hoznak, amelynek nincsen teljes propozíciós tartalma, így fel sem merülhet ellentétes értelem indirekt kifejezésre juttatása, mivel nincsen minnek az ellentétét kifejezni.

- (18) Kontextus: A meghívja B-t toscanai nyaralójába. A áradozik az állandó napsütésrõl és a kitûnõ idõjárásról. B megérkezik, s ahogy kiteszi a lábát a repülõbõl, hideg, szeles, zimankós idõ fogadja. A hazafelé viszi B-t az autójával, amikor B a következõ megjegyzést teszi:
„Ah, Tuscany in May!”

Mivel nincs teljes propozíciója a fõnti megnyilatkozásnak, nem elemezhetjük igazság és hamisság tekintetében. A megnyilatkozás mégis kétségkívül ironikus – vélik a szerzõk –, tehát ez is egy bizonyítéka annak, hogy nem az ellentétben keresendõ az irónia lényege. De vajon mit is értenek a szerzõk teljes propozíció alatt? Carston (2004:

633) szerint a relevanciaelméleti keretben a szemantikai reprezentáció vagy logikai forma tipikusan nem teljes propozíció, így nem rendelhető hozzá igazságfeltétel. Sémaként szolgál a propozíciós forma pragmatikai konstrukciójának felépítéshez.²¹ A propozíciós formát kiegészítő folyamatok közül a szabad jelentésgazdagítás (free enrichment) az, amely olyan esetekben fordul elő, amikor nincsen a kontextuális érték hiányára utaló nyelvi elem, az explikatúrában mégis a kontextusból származó összetevő jelenik meg (Carston 2004: 639). A leírásból világosan kitűnik, hogy az ironia esetében is ilyen szabad jelentésgazdagításon keresztül juthat érvényre a kommunikált jelentés. Ezt a propozíciófelfogást és a részleges propozíciót kiegészítő pragmatikai folyamatokat tekintve megkérdőjeleződik Sperber és Wilson második ellenérve, amely arra épül, hogy nincsen teljes propozíciós jelentése a (18)-as szituációban elhangzó megnyilatkozásnak. Ezt az érvet aláássza az, ahogyan Carston értelmezi a propozíciós formát a relevanciaelméleti keretben, amely szerint egyetlen megnyilatkozáshoz sem lehet igazságértéket rendelni, pusztán a propozíciós formája alapján. A propozíciós formát explikatúrával lehet kiegészíteni háromféle módon: egyértelműsítéssel,²² szaturációval²³ és szabad jelentésgazdagítással. A kiegészítő pragmatikai folyamatok valamelyike szükséges ahhoz, hogy teljes legyen a propozíciós forma. Eszerint esetünkben az „*Ah, Tuscany in May*” megnyilatkozás hiányos propozíciós formája a kontextusból származó összetevővel nyeri el teljes formát. Ebben az elméleti keretben gondolkodva az említett példához meg lehet találni a teljes propozíciós formát, amelyhez már igazságértéket lehet rendelni, ily módon tagadni is lehetséges.

Érvelésük harmadik aspektusaként felidézük magának Grice-nak a Further Notesban hozott, fentebb az (5)-ben idézett példáját, amellyel Grice elővezette a Logic and Conversation ironiameghatározásának kiegészítéseit.

- (5) *A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.
B mondja: Nézd, annak az autónak minden ablaka érintetlen.
A össze van zavarodva.
B mondja: Látom, nem érted, ez ironia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra. (Grice 1978/1989: 53)*

A példában a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak a felismerés, illetve a fel nem ismerés mozzanatának. Modelljük ezen a vonalon fogalmaz meg lényegi hasonlóságot az idézés (*quotation*), az ironia és a paródia között. Az ironia indirektségét szembeállítják a paródia direktségével: az előbbit az indirekt, az utóbbit a direkt idézés esetének tartják. Érvelésüket arra alapozzák, hogy amikor valakinek a szavait vagy mondandóját adjuk vissza, akkor azt tehetjük saját szavainkkal, és használhatjuk az ő

²¹ This “semantic” representation (or logical form) is typically not fully propositional, so does not have a determinate truth condition, but consist of an incomplete conceptual representation which functions as a schema or template for the pragmatic construction of propositional form.

²² Amikor az adott nyelvi formához a nyelvi rendszer több jelentést is rendelhet, és ily módon több lehetséges módon is kiegészíthető lenne a logikai forma, akkor megy végbe az egyértelműsítés folyamata.

²³ A szaturáció során a hiányos logikai forma kiegészítése nem a nyelvi rendszeren belüli elemekkel történik, ekkor rendeljük például a deiktikus névmásokhoz a referenseket.

szavait is pontosan. Lényeges dolog azonban, hogy felismerjük, melyik formával is van dolgunk. Ami igaz az ironikus visszhang-megnyilatkozásra, az igaz az indirekt idézésre, nevezetesen, hogy valaki másnak a véleményét közvetíti az eredeti tartalom reprodukálásával. Ez a reprodukálás a hallgató számára releváns rész summázása. Ennek következményeként az indirekt kérdés analizálására a *mention* (említés) terminus túl szűk lesz, ezért ahogyan a *Relevance*-ban (1995) javasolják, a *mention* helyett az *interpretative resemblance* (interpretatív hasonlóság) fogalmát használják.

Nincsen „hibamentes” diagnosztizálási eljárása az iróniának, vélik a szerzők. Minden kommunikációs aktus magában hordozza a félreértés lehetőségét is. Az irónia jelenlétére utaló nyomoknak, amelyekről a standard elméletek jó áttekintést nyújtanak, maguknak kell általánosabb interpretációs folyamatokkal interakcióban lenniük. A verbális iróniának azzal együtt, amit vele kommunikálunk, a felfogása/észlelése a következő három tényező interakciójától függ: (1) a megnyilatkozás nyelvi formájától, (2) a hallgató és a beszélő közös kognitív környezetétől, illetve (3) a relevancia elvével való konzisztenciától. Wilson és Sperber (1992/2007: 47–50) feltételezik, hogy az emberek automatikusan a maximális relevanciát célozzák meg: ami maximális kontextuális hatást jelent minimális feldolgozási erőfeszítéssel. Ez az egyetlen általános tényező, amely meghatározza az emberi információs folyamat áramlását. Egy megnyilatkozásnak csak egyetlen egy olyan értelmezése van, amely konzisztens a relevancia elvével.

Ha nem az ellentétét kommunikálja az ironikus megnyilatkozás annak, amit mond, akkor mit kommunikál vajon? – teszik fel a kérdést a szerzők. Az irónia lényegét az attitűdközvetítésben látják, amellyel a beszélő benyomást szándékozik kelteni a hallgatóban.

Láthattuk, hogy Sperber és Wilson arra törekszik, hogy élesen elhatárolódjon a tradicionális retorika nézőpontjától és az annak örökségét hordozó klasszikus pragmatikai nézőponttól. Ezt több területen is megteszik. Először is az irónia lényegét az attitűdközvetítésben és a kritikai távolságtartásban ragadják meg, az irónia indirektségét hangsúlyozzák, szemben a paródia direktségével. Másodsor, szemben a kétlépcsős megértésmoddal, ők egy lépcsőt feltételeznek csak. Észrevehetjük, hogy például a klasszikus retorikai besorolás szerint az allúzióhoz tartoznak, valamint láthattuk, hogy már Quintilianusnál, Grice-nál sokkal árnyaltabb a kép, mint ahogyan a szerzőpáros erre hivatkozik, valamint Leech elméletében választ kaphatunk arra, amit Wilson és Sperber számon kért a klasszikus nézőpontra. Ez a nyelvi választás indoklása, amelyet Leech az udvariasság mentén magyaráz, míg Wilson és Sperber elképzelése nem ad világos magyarázatot a relevanciára való törekvésen kívül, amely túl általános ahhoz, hogy rámutasson az ironikus nyelvi választás miéértjére. Látnunk kell, hogy a relevanciaelmélet azzal, hogy egyetlen szuperelvre redukálja az emberi kogníciót és a kommunikációt irányító tényezőket, túl általános lesz ahhoz, hogy megkülönböztesse egymástól a konvencionális és a kreatív nyelvhasználat folyamatát. Az a nézetük, mely szerint nem különbözik egymástól a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés interpretációja, hasonló Giora vezérjelentés-elméletéhez, ha konvencionálizálódott nem szó szerinti jelentésekről van a szó (vö. Giora 2003; Nemesi 2009). A kreatív nem szó

szerinti jelentésekkel azonban nem tud elszámolni a relevanciaelmélet, ily módon nem tudja kezelni az ismerős és a kevésbé ismerős irónia közötti interpretációs különbséget (vö. Giora és Fein 1999).

2.5. Giora (1995, 1997, 1998; Giora és Fein 1999, 2003)

Giora (1995) a grice-i felfogással részben kompatibilisnek tartja az irónia működéséről való elképzeléseit. A grice-i elképzelésben az irónia a kommunikatív normáknak a megszegésével magyarázható, amely normaszegés kioldja az implikaturákat. Funkcióját tekintve egy udvariassági stratégiának tartja Giora az iróniát Leech (1983) és más szerzők nyomán.

Ez a nézőpont azt feltételezi – ellentétben Sperber és Wilson egylépcsős modelljével –, hogy az ironikus nyelvhasználat több erőfeszítést igényel, mint a nem ironikus nyelvhasználat. Annak ellenére, hogy mindketten kétlépcsős modellben gondolkodnak, a lényeges különbség Grice és Giora modellje között az, hogy Giora interakciót feltételez aközött, amit mondunk, és amit implikálunk. Az irónia mind a szó szerinti, mind pedig az implikált jelentést megtartja. Mindkét jelentés aktiválódik, és a kettő közötti különbség az, ami az irónia lényegét adja. Giora elveti továbbá, hogy az irónia az ellenkezőjét implikálná annak, amit mondunk. Az irónia egy olyan negációs forma, amely explicit módon nincs jelölve. Az irónia egy állító – kevesebb esetben tagadó – kifejezés, amely implikálja, hogy a dolgoknak a specifikus állása különbözik vagy távol áll a dolgok elfogadott, elvárt állásától. A dolgok elvárt állása explicit módon jelezve van ugyanazon állító kifejezés segítségével.

- (19) Kontextus: Egy pocsék partin van a beszélő és a hallgató.
Micsoda nagyszerű parti!

A (19) esetében a dolgok elvárt, kívánatos állása az, hogy a parti, amin a beszélő és a hallgató éppen tartózkodik, nagyszerű. Ennek az elvárásnak felel meg az, amit a beszélő mond, azzal szemben, amit implikál, ami valójában a dolgok aktuális állása, tudniillik a parti messze van attól, hogy jó legyen.

Ez a tagadóforma az indirekt negáció, amely számos lényeges tulajdonságában különbözik a direkt negációtól. Az indirekt negáció interpretációja nem skaláris, ahogyan az lehet a direkt tagadásé. Kerüli a pszichológiailag „kellemetlen értékeket”, amelyet a direkt tagadás magában hordoz, valamint nincsen nyelvi markere és nem behatárolt (Giora 1995: 241–3). Hornra (1989) hivatkozva Giora rámutat az indirekt negáció interpretációs lehetőségeire, amelyek az irónia magyarázatában központi szerepet játszanak. Az indirekt negáció esetében széles körben alkalmazott a 'több mint' interpretáció, ellentétben a direkt tagadással, ahol szokatlan a következő (20) példában látható interpretáció.

- (20) Patnek nem három gyereke van, hanem négy.²⁴

²⁴ *Pat doesn't have 3 kids, she has 4.*

A (20) példa magyar változatában kevésbé tűnik szokatlannak a 'több mint', illetve 'kevesebb mint' értelem, mint az angol eredetijében, ahol a *does not* szerkezet általában az igét tagadja. A (20) esetében a 'háromnál több gyereke van' a releváns jelentése a *Patnek nem három gyereke van* állításnak. Giora konklúziója, hogy az ironikus megnyilatkozás ugyanúgy implikálhat 'több mint' interpretációt, ahogyan 'kevesebb mint' vagy 'ellentétes' interpretációt. Az ironia tehát nem az ellenkezője, hanem kevesebb, mérsékeltebb interpretációja annak, mint amit mondunk.

Ugyanakkor az indirekt negációs forma önmagában még nem különbözteti meg az iróniát más alakzatoktól, beszédmódoktól. Szükség van még a diskurzus jólformáltsági feltételeire, amelyekkel el lehet különíteni az iróniát a jól formált vicctől, a jól formált metaforától és a jól formált ambiguitástól. Először is a jól formált diskurzus feltételeit korábbi munkái alapján röviden a következő feltételek együttes teljesülésében határozza meg Giora (1995: 244). A jól formált diskurzus:

- 1) megfelel annak a relevanciakövetelménynek, mely szerint a jól formált diskurzus minden üzenete a diskurzus témájával kapcsolatos; a diskurzustéma referenciapontként szolgál, amelyhez mérten értékelünk és tárolunk minden bejövő üzenetet;
- 2) megfelel a növekvő informativitás (graded informativeness) feltételének, amely megköveteli, hogy minden proposíció informatívabb, de legalább olyan informatív legyen, mint az előző;
- 3) a relevanciakövetelménytől és a növekvő informativitástól való bármilyen eltérés explicit módon jelölt olyan szemantikai kötőelemmel, mint az *apropó, erről jut eszembe, mindennek ellenére*.

Ehhez képest a jól formált ironikus szöveg feltételei a következőképpen alakulnak a szöveg adott jólformáltsági feltételei mellett. Egy szöveg akkor ironikus, ha megfelel a diskurzus témával kapcsolatos relevanciakövetelménynek, de megszegi a növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná (a jelölt informativitás követelménye). Harmadik feltétel pedig, hogy a címzettben egy jelöletlen interpretációt (értsd: implikaturát) hívjon elő. A jelölt üzenettel való összehasonlítása folyamán érzékelhetővé válik a kettő között lévő különbség (törölhetlenségi feltétel) (Giora 1995: 245). Ezek alapján az ironia abban különbözik a nem ironikus megnyilatkozástól, hogy kihasználja az adott diskurzusban legkevésbé valószínű megnyilatkozás következményeit, hogy előidézzé a legkevésbé jelölt, legvalószínűbb interpretációt. Ez az a feltétel, amely bánni tud a humoros hatással, amely az adott diskurzusban nem várt, meglepő üzenet bevezetésének az eredménye.

Ezeknek a feltételeknek a kisebb változtatásaival megkaphatjuk a viccnek, a metaforának és az ambiguitásnak a jólformáltsági feltételeit. Ezek röviden a következők. A vicc a harmadik feltételben tér el az iróniától, ahol is nem marad meg mindkét jelentése az üzenetnek, az első törlődik, és csak a második érvényes. A kiosztott jelentések

közül az egyik törli a kétértelműséget. A metafora esetében szintén a harmadik feltétel módosul annyiban, hogy itt ugyan mindkét jelentés aktiválódik, de nem a köztük lévő különbség, hanem a köztük felmerülő hasonlóság az alapja interakciónak. Ezt a különbséget a metafora és az ironia között Quintilianus meghatározása is láthatóvá tette (vö. 2.1). Végül az ambiguitás esetében a második feltétel, a jelölt informativitás követelménye nem teljesül, mert ebben az esetben egyformán valószínű olvasatról van szó, mint azt a *goodbye* és a *good buy* szójáték esetében láthatjuk. A hangzó szójáték mindkét jelentése valószínű egy repülőtéren búcsúzkodáskor (Giora 1995: 256–8).

Ez az ironiaértelmezés a Giora (1997) által javasolt vezérjelentés-hipotézis keretében a következőképpen alakul.²⁵ Giora vezérjelentés-hipotézise egy kétlépcsős megértési modell, amely abban tér el a standard pragmatikai modellként emlegetett kétlépcsős modelltől, hogy nem a szó szerinti és az implikált jelentéssel dolgozik, hanem a vezérjelentéssel. Giora (2003: 15–8) meghatározásában a vezérjelentés lehet egy konvencionalizálódott metaforikus jelentés is, amely a mentális lexikonban már eltárolódott. A vezérjelentés-hipotézis nem a szó szerinti fogalmával operál, hanem a gyakoriság, megszokottság, konvencionalitás, ismerőség és a prototipikusság fogalmaival. Az első fázisban a lexikon az auditív vagy vizuális percepciót követően automatikusan kiadja a lexikonban tárolt vezérjelentést vagy vezérjelentéseket. Ekkor még nincsenek hatással az interpretációra a kontextuális hatások. A második fázisban egyeztetés folyik a kontextussal. Ha nem fogadható el a vezérjelentés, vagy több vezérjelentés van, akkor ebben a fázisban felülbírálja a vezérjelentést a kontextus.

Giora és Fein (1999) empirikus reakcióidőt mérő kutatásai különbséget mutattak ki az ismerős ironia és a kevésbé ismerős ironia feldolgozása között. A kevésbé ismerős ironia esetében az ironiát előkészítő kontextusba ágyazottan 150 milliszekundummal az offset²⁶ után, csak a szó szerinti jelentés lett vezérjelentés. Ezt követően az offset után 1000 milliszekundummal a kevésbé kiemelkedő ironikus jelentés vált elérhető vezérjelentéssé úgy, hogy a szó szerinti vezérjelentés – amely 150 milliszekundummal az offset után lett vezérjelentés – még aktív volt. Ezzel ellentétben az ismerős ironia esetében már 150 milliszekundumnál aktív volt mindkét vezérjelentés, és ez nem változott jelentősen 1000 milliszekundum után sem. Ez a kép még árnyalódik a megfigyeléssel, hogy szó szerinti jelentésre előkészítő kontextusokban a kevésbé ismerős ironia csak a szó szerinti vezérjelentést hívta elő. Ezen kívül további kutatások megerősítették, hogy maguk az ironikus megnyilatkozások befolyásolják az eredményeket, és nem annyira a kontextusok.²⁷

Az indirekt negáció és a kiemelkedő vezérjelentés hipotézis szempontjából az ironikus kifejezés kiemelkedő szó szerinti jelentése referenciapontként működik az

²⁵ A *Graded Salience Hypothesis* magyar megfelelőjeként Nemesi Attila László találó fordítását használom.

²⁶ Az a pontja a kísérletnek, amikor a célmondat eltűnik a számítógép képernyőjéről.

²⁷ Giora elképzelésétől lényegesen különböző Gibbs egylépcsős közvetlen hozzáféréshipotézise, amelyben a kontextusnak óriási szerepe van az interpretáció folyamán. Gibbs (1994; hivatkozva Attardo 2000; Nemesi 2009: 76–82) pszicholingvisztikai kísérletei igazolták az egylépcsős megértési modellt. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt ezt az elméletet nem ismertetem.

ironizált szituációt illetően. A beszélő nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal, vagyis a dolgok állásától. Giora Swift *A Modest Proposal* című írásával illusztrálja az elképzelését. Ebben Swift azt javasolja, hogy oly módon csökkentsék az ír szegények nyomorát, hogy a gyerekeiket tálalják fel az ír gazdagok lakomáin. Ily módon mindkét fél jól járna, mert a szegényeknek csökkennének az anyagi gondjaik, a gazdagoknak pedig színesedne az étrendje. Giora értelmezésében Swift nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal. Az ír felsőosztály durvaságára és immoralitására utal, amivel implikálni akarja az összehasonlítást aközött, amit mond, és aközött, amire utal (Giora 2003: 98–9).

Később Giora (2003) többféle típusú iróniát különböztet meg, elfogadja, hogy bizonyos típusokat – az alluzív iróniát – magyaráz a Wilson és Sperber-féle (1992) visszhangelmélet, de a saját indirekt negációs nézőpontját általánosan használhatónak tartja mindenfajta iróniára.

Láttuk, hogy Giora modellje a grice-i kétlépcsős elképzelésnek az interakcionista szemlélettel módosított változata. Az irónia meghatározásában a negációs formák közül az indirekt negációt tartja megfelelőnek az irónia természetének megragadásához, ezzel kiküszöbölve az iróniának azt a hagyományos definícióját, amely szerint az ellentétét érjük annak, amint mondunk. Modelljében egyszerre van jelen a megnyilatkozás két versengő vezérjelentése, a szó szerinti és az implikált jelentés, amely vezérjelentések közötti kapcsolatban ragadható meg az irónia lényege. Az irónia 'több mint', 'kevesebb mint' interpretációját helyezi előtérbe az 'ellentétes' helyett. A diskurzus jóformáltsági feltételeinek segítségével láthatóvá vált a vicc, a metafora, az ambiguitás és az irónia közti különbség, amely Grice meghatározása esetében nem teljesült (vö. Nemesi 2009). A reakcióidőt mérő vizsgálatok nyilvánvalóvá tették az ismerősség szerepét az irónia észlelésében (vö. Grice 1978/1989: 54).

2.6. Attardo (2000)

Attardo szerint az irónia soha nincsen benne magában a szövegben. Teljesen pragmatikai jelenség, nincsenek szemantikai vonatkozásai, és teljes mértékben a kontextustól függ. Attardo a hozzáférhetőség szempontjából egy észlelési és egy interpretációs fázist különböztet meg. Alapvetően a grice-iánus modell továbbfejlesztéséről van szó, kiegészítve a legkisebb felfüggesztés elvével, az elfogadhatóság fogalmával, illetve a kontextuális tényezők elegánsabb kezelésével. Modelljében szerepet játszik Sperber és Wilson (1986/1995) relevanciaelvével, amelytől világosan megkülönbözteti az elfogadhatóság elvét. Olyan kétlépcsős modellben gondolkodik, amely tekintetbe veszi a jelentés elfogadhatatlanságának meghatározását mint elsőként hozzáférhető. Attardo két tényezőt javasol, amelyek szerepet játszanak az irónia értékelésének folyamatában, miután a hallgató felfogja, hogy a számára elsőként hozzáférhető jelentés nem fogadható el, és szembesül azzal, hogy egy ironikus megnyilatkozással áll szemben. Az egyik a relevancia maximája, a másik az antiphrasztikus és antonimikus feltevése az iróniának (vö. Giora 1995). Azaz, miután egy szöveget ironikusnak minősítettünk, a hallgató feltételezi, hogy a relevancia maximája kielégül, és az irónia relevanciája az antiphrasztikus jelentésben érhető tetten. Annak ellenére, hogy

Giora elméletében a kontextusnak nincs szerepe a hozzáférés első fázisában, ahogyan később látni fogjuk, Attardo megkísérli összeegyeztetni kontextuselfogadhatósági elméletét és Giora vezérjelentés-hipotézisét.

Vegyük sorba, milyen tényezőkből épül föl Attardo elmélete. Először is nézzük meg pontokba szedve, hogyan egészíti ki Grice modelljét a legkisebb felfüggesztés elvével.

- 1) az ironikus jelentéshez következtetéssel jutunk, mivel
- 2) az ironia teljes mértékben pragmatikai jelenség,
- 3) az ironikus jelentés interpretációja lényegében az Együtműködési Elv (CP) aktív vezérlésétől függ, tehát
- 4) az CP-nek rögtön azután helyre kell állnia, hogy megszegtek. Ez a legkisebb felfüggesztés elve (Attardo 2000: 813).

A legkisebb felfüggesztés elvének megfelelően a CP pillanatnyilag felfüggesztődik, és a hallgató észreveszi, hogy legalább egy maximát megszegett a beszélő. Nézzük a következő példa elemzése hogyan alakul az elv beiktatásával.

- (21) Kontextus: esik az eső:
Milyen csodás idő van!

Az első megközelítésben a lehető legkisebb felfüggesztés elve arra figyelmezteti a beszélőt, hogy korlátozza a CP megszegését a lehető legkisebb konverzációs egységre: Ezenkívül a hallgató próbálja meg összekapcsolni a CP tekintetében megszegett egységet az interakció többi részével. A (21)-es példánál feltételezzük, hogy az együttműködés elvét a lehető legkisebb mértékben szegte meg a beszélő, így az áthágás valamilyen módon bizonyára referál a kontextusra és feltételezhetően értelmes. Attardo Giora példáját elemezve mutatja meg, hogy a legkisebb konverzációs egység akár egész szövegre is vonatkozhat. Swift *A Modest Proposal* című pamfletje, amely egy megnyilatkozásnak vagy konverzációs fordulónak tekinthető, megszegi az együttműködés elvét. A pamflet szerzője (beszélő) szörnyű és visszataszító javaslatával – bár releváns javaslatával, tekintettel az angol és ír nemesek viselkedésére – felhívja a figyelmet az ír szegények szörnyű helyzetére. Az olvasó (hallgató) a javaslat kegyetlenségéből észreveszi a CP-megszegést, és így visszautasítja az elsőként felmerülő szó szerinti jelentést.

A legkisebb konverzációs egység kérdése után nézzük, mit mond Attardo a kontextus korlátozásáról.

- (22) Kontextus: ironikus hangsúllyal mondja B, miközben éppen esik az eső:
Milyen csodás idő van!
majd utána:
- (23) Csak vicceltem, valójában szeretem az esőt.

A (22) példát a hallgató ironikus megnyilatkozásként értelmezte, majd a (23) megnyilatkozással a beszélő szeretné megtéveszteni a hallgatót ironikus szándékát illetően. Attardo (2000: 825) szerint ez arra utal, hogy nincsen *a priori* oka annak, hogy a CP megszegését a lehető legkisebb kontextusra korlátozzuk, kivéve a társalgóknak a kommunikáció megkönnyítésére irányuló törekvéseit. Attardo feltételezi egy tágabb kommunikatív elv jelenlétét, amely tolerálja a CP megszegését, amennyiben a megszegés olyan mértékben korlátozott, amennyire lehetséges.

Most lássuk, milyen szerepet oszt Attardo elméletében a kontextusnak. Az ironia első pillantásra nem együttműködő nyelvhasználat, először minden ironikus megnyilatkozás szó szerint hamisnak tűnik és/vagy nem illeszkedik a kontextushoz. Attardo bevezeti a kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó maximát – „Légy kontextuálisan elfogadható!” –, amely nem azonos azzal, hogy „Légy releváns!”. A következőképpen definiálja egy megnyilatkozás elfogadhatóságát:

(24) Elfogadhatóság elve:

Egy megnyilatkozás kontextuálisan elfogadható akkor és csak akkor, ha *u* megnyilatkozás minden előfeltevése azonos vagy kompatibilis azon *C* kontextus összes előfeltevésével, amelyben *u* elhangzik, kivéve az *u* megnyilatkozásban bármilyen explicit módon kifejtett vagy tagadott tulajdonságot (Attardo 2000: 818).

A relevancia és az elfogadhatóság közötti különbséget a következőképpen fogalmazza meg. Az elfogadhatóság, mint az a fenti definícióból is kitűnik, érzékeny az igazság kérdésre (truth-sensitive), míg egy megnyilatkozás relevanciájában nem játszik szerepet az igazság. Ezt a megállapítását az idézett szöveghelyen kívül példával is alátámasztja.

(25) – Hol van a macska?

– A macska a lábtörlőn van. (kontextus: nem a lábtörlőn fekszik a macska)

(26) Apa: Megetted a csokoládét?

Gyerek: Nem. (kontextus: a gyerekek egész szája maszatos a csokitól)

Ez a két példa jól rávilágít arra, hogy a válasz lehet releváns egy kérdésre attól, hogy nem igaz. A (25)-ös válasz abban az esetben, ha a macska nem a lábtörlőn van, még releváns marad, de nem lesz igaz, így elfogadható sem. A (26)-os párbeszédben ugyanezt láthatjuk, amint a gyerek hamis válasza elfogadhatatlan hamissága révén, bár a gyerek releváns módon az apja kérdésére adta a választ. Látható, hogy a relevancia és az igazság függetlenek egymástól.

Az eddigiek alapján a következőképpen alakul az ironikus megnyilatkozás leírása. A grice-i CP kiterjesztésével: egy *u* megnyilatkozás, abban az esetben ironikus, ha

- 1) *u* kontextuálisan nem fogadható el,
- 2) *u* ezzel egy időben releváns,
- 3) *u* megnyilatkozást azzal a szándékkal és annak tudatában hozza létre a beszélő, hogy kontextuálisan nem megfelelő, és
- 4) a beszélő szándékában áll, hogy a hallgatósága, vagy annak egy része az 1–3. pontot felfogja,
- 5) máskülönben a hallgató *u* megnyilatkozást nem szándékos iróniának fogja tekinteni, amely esetben a 3–4. pont nem teljesül (Attardo 2000: 817).

Az elfogadhatóságelméletet és a vezérjelentés-hipotézist kísérli meg összeegyeztetni Attardo, amelyek első pillantásra inkompatibilisnek tűnnek. A vezérjelentés-hipotézis szerint a kezdeti aktiválódást nem a szószerintiség, nem is a kontextussal való kompatibilitás határozza meg, hanem az, hogy a verbális stimulusnak melyik állapota emelkedik ki legjobban. Másképpen: melyik vezérjelentése aktiválódik először. Attardo a vezérjelentés mintájára egy vezérkontextust feltételez, amely a kontextuális elfogadhatatlanság miatt váltódhat ki. Attardo az információelméletet hívja segítségül, hogy a két elméletet összeillessze, amely szerint a legelfogadhatóbb elem valószínűleg a legkevésbé informatív elem is, mivel leginkább megjósolható, a legkevésbé elfogadható elem pedig igyekszik a leginformatívabb lenni. Ezt támasztják alá a vicckutatók vizsgálatai is, amelyek szerint a csattanó, a legváratlanabb elem a szöveg utolsó mondatának a rémája, ami így a leginformatívabb elem is egyben (Attardo et al. 1994, hivatkozva Attardo 2000: 821). Attardo javaslata, hogy amikor egy kontextuálisan elfogadhatatlan elemmel találkozunk a szövegben, akkor az az elem válik a leginformatívabbá, és így vezérlő elemmé. Ezek alapján a következőképpen alakul az irónia és az együttműködési elmélet meghatározása.

Az irónia elmélete:

- az irónia szándékolt jelentésének rekonstrukciója teljes mértékben következtetési és abduktív;²⁸ az irónia teljesen indirekt, nincsen a szövegben fellelhető aspektusa, kivéve a relevancia előfeltevését; egyébként pedig az irónia pragmatikai jelenség;
- az irónia lényegében egy elfogadhatatlan megnyilatkozás, amely ezzel együtt releváns a kontextusban;
- az irónia maga után vonja a kétlépcsős elképzelést, ahol az ellentmondásban lévő jelentések a kiemelkedés révén hozzáférhetők (Attardo 2000: 823).

²⁸ A következtetés harmadik fajtája a dedukció és indukció mellett. Az abduktív egy olyan következtetési eljárás, amelyben egy tény feltételezését az motiválja, hogy ennek a ténynek és egy általános szabálynak a konjunkciója megmagyaráz egy megfigyelt tényt (Levinson 2000: 43).

Az együttműködési elmélet:

- szükség van egy 5. maximára: „Légy elfogadható!” (Be appropriate);
- a vezérkiemelkedés specifikációnak szüksége van a mód maximájára;
- feltételeznünk kell a lehető legkisebb CP-megszegés szuperelvét (Attardo 2000: 823).

Összegezve: Attardo elmélete abban kíván különbözni a neo-grice-iánus és a hagyományos elemzésektől, amelyek trópusként és színlelésként határozzák meg az iróniát, hogy az ő kétlépcsős elméletében nincsen meghatározva, milyen sorrendben következik azoknak a tényezőknek az aktiválódása, amelyek a beszélői jelentés létrejöttében szerepet játszanak. Modelljében nem érdekes, hogy a szó szerinti, a vezér- vagy a kontextuálisan ráakódott jelentés aktiválódik-e először. Az elfogadhatóság elve mindenféle sorrenddel kompatibilis (Attardo 2000: 823). Attardo törekvésében hasonlóságot találunk Sperber és Wilson relevanciaelméletével, amely szintén egy elvre vezet vissza a humán kommunikáció és kogníció magyarázatát. Ahogyan az ő esetükben, Attardo esetében is felmerül a kérdés, hogy nem túl általános-e a megfogalmazás ahhoz, hogy jól láthatóan elkülöníthessünk jelenségeket egymástól. Felmerül a kérdés, hogy mi különbözteti meg az el nem fogadható nem ironikus megnyilatkozást az ironikus megnyilatkozástól. Elegendő-e feltételezni a lehető legkisebb CP-megszegés elvét, amikor is az együttműködési elv visszaállíthatósága, illetve vissza nem állíthatósága jelentené a különbséget az ironikus és nem ironikus, kontextuálisan elfogadhatatlan megnyilatkozások között. Az Attardo-féle iróniaértelmezés mint releváns elfogadhatatlanság benne rejlik a Giora (1995) által megadott jól formált diskurzusfeltételekben. Eszerint a jól formált irónia megszegi a jelölt növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz egy kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná. A valószínűségről az elfogadhatóságra tevődik át a hangsúly Attardonál, amely jobban hangsúlyozza a hallgató felismerési és értékelési képességét, hozzáállását, míg Giora meghatározása a diskurzusra vonatkozik anélkül, hogy kezdene valamit a hallgatóval és a beszélővel. A két nézőpont között fontos különbség, hogy Giora a mentális lexikonban tárolt vezérlétekről beszél, ami a konvencionizálódott trópusok és alakzatok esetében is érvényes. Nála a kontextus szerepe másodlagos, csak a második lépcső értékelési fázisában kap szerepet. Ezzel szemben Attardo pusztán pragmatikai oldalról közelít a jelenséghez, az iróniát kizárólag pragmatikai jelenségnek tartja, amelynek nincsen nyelvi markere. Feltételezhetően olyan pragmatikafelfogással dolgozik, amelyben a pragmatika nem a nyelvelmélet része, a pragmatika és grammatika interakciója nem képzelhető el (vö. Németh T. 2006).

3. Az elméleti összevetés tapasztalatai a fogalom meghatározásában és az irónia empirikus kutatására vonatkozóan

Az elméletek összevetésekor először is az a kérdés merül fel, hogy a klasszikus retorika tud-e valamivel szolgálni a kurrens pragmatikaelméletek számára az irónia meghatározásában, vagy megmarad a kötelező hivatkozás szintjén. Másodszor az a kér-

dés, hogy az irónia meghatározásainak nagy differenciáltsága vajon mennyire fakad az elméleti különbségekből, és mennyire a hozott példákból, a nyelvi adatokból. Harmadszor pedig az itt bemutatott hat elméletet lehet-e, érdemes-e integrálni az irónia empirikus kutatásában.

Az első kérdés megválaszolásához idézzük fel Quintilianus szintetizáló, leíró munkáját, amelyben a retorikát tudományként, nem pedig művészetként határozza meg. Munkája a retorikai hagyomány leírása, nem pedig előíró jellegű mű, ahogyan erre Adamik (2008) felhívja a figyelmünket. Ahogy láttuk a 2.1.-ben, Quintilianus differenciáltabban írt az iróniáról, mint azt a hivatkozások sejtetni engedik. Fontos elméleti hozadéka van annak, ahogyan megkülönböztette az irónia nemhez és fajtához tartozó tulajdonságait, valamint, hogy hármas felosztású rendszerben gondolkodva a háromból két kategóriához sorolta az ironikus megnyilatkozásokat – a gondolatalakzatokhoz és a trópusokhoz –, ezenkívül pedig a beszéd által végrehajtott színlelt tett válfajaiként tartja számon őket. Ez az eljárás, amely nem és fajta szerint csoportosítja az irónia tulajdonságait, lehetőséget ad arra, hogy elkülöníthető legyen egymástól az irónia legtágabb definíciója – amely az egyes példák esetében szükséges, de nem elégséges feltétel – és a fajta szintjén specializált, iróniatípusokhoz kötődő definíció. Ennek a két szintnek a szét nem választása eredményezi azt a látszólag nagy differenciáltságot, amelyet a pragmatikaelméletek iróniamagyarázataiban találunk. Az egyes elméletek parciálisak az ironikus jelenségek magyarázatában. Ez a tárgyalt elméletek között Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelméletében a legszembevetőbb, amely az iróniának csak azt a válfaját vizsgálja, amely irónia és allúzió egyszerre (vö. még Giora 1998). Elméletük módosítás nélkül ezért is illeszthető nehezen bele a nem/fajta felosztásba, mert ők az ironikus allúzió fölött általánosítanak, nem szintű meghatározásként értékelik, és az iróniát visszhang-megnyilatkozásnak tekintik. Valamint a nemnek megfelelő általánosabb szinten vélik az irónia lényegét az attitűdközvetítésben tetten érni, amely valójában a fajta szintjét jelenti. Nem számolnak továbbá azzal sem, hogy vannak más típusú iróniák, amelyeknek nem ez a tulajdonsága dominál.²⁹ Leech (1983) és Nemesi (2005, 2009) is rámutat arra, hogy az irónia leggyakrabban milyen trópusokkal és alakzatokkal fordul elő. Leech maga csak olyan példákat hoz az iróniára, amelyek alakzatársulásokban fordulnak elő, és erre fel is hívja a figyelmet. Ha az elméletek adatait jobban szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy mindegyik példa besorolható még valamilyen speciális kategóriába, még ha ezt a szerzők explicit módon nem is mondják ki. Quintilianus fajta szerinti besorolását lehet itt alkalmazni annak érdekében, hogy világosan láthatóvá váljanak a példák különbségei és ezen különbségekből adódó következmények.

Grice (1975/1989) első irónialeírása a nem szintjén definiálja az iróniát, később a Further Notesban tett kiegészítései és példái a fajta szintjére vonatkoznak, amikor is a cinizmusba és a játékosságba hajló iróniára hoz példákat. Ezen kívül kiegészítései az irónia észlelésére vonatkoznak, amelyek az ismerősség és elfogadhatóság szerepét feltételezik. Ezeket a szempontokat később Giora és Fein (1999) állítja empirikus, reak-

²⁹ Wilson (2006) módosít ezen a kizárólagos állásponton, és elfogadja, hogy iróniaértelmezése részleges, ám ezzel együtt a visszhangelméleten nem változtat.

cióidős vizsgálatai középpontjába. Leech példáiban – saját elemzése szerint – az ironikus erő a túlzásban, a kicsinyítésben és az ugratás elvében rejlik, nem pedig az oppozícióban. Wilson és Sperber (1992/2007) minden egyes példája allúzió is egyben (vö. 2.1.; Szörényi és Szabó 1997). Elméletük oly mértékben általánosít, hogy nem integrálhatók bele más jellegű ironikus megnyilatkozások, aminek egyik oka, hogy nem látható elméletükben a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések különbözősége az interpretáció szempontjából. Ebből következően, ha nincsen érzékelhető különbség a nem szó szerinti és a szó szerinti interpretációk között, akkor nem tud mit kezdeni az elmélet a különböző alakzatok közötti eltérések interpretációs tulajdonságával sem. Giora (1995) indirekt negációs meghatározása az, amely a nem szintjén módosítja az irónia fogalmát. Az először Quintilianusnál megadott nem szerinti oppozíciós definíciót Giora úgy módosítja, hogy az indirekten tagadó megnyilatkozás mondott jelentése és implikált jelentése között interakciót feltételez, amely mindkét jelentést aktiválja, és egyszerre fenntartja, de eltérő informatív relevanciával. Nézőpontjának újdonsága abban áll, hogy az iróniát olyan megnyilatkozásnak tartja, amely egyszerre két jelentés közötti különbségre fókuszál, ebben látja az irónia lényegi vonását. Ha felidézzük Giora (19) példáját, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *Micsoda nagyszerű parti!* megnyilatkozás egyben a túlzással is él. Ha Swift *Szerény javaslatára* gondolunk, arra pontosan ráillik az a meghatározás, amelyet Quintilianus a gondolatalkatra ad, s amely ugyanúgy kialakulhat tropikus iróniából, ahogyan a metaforák láncából alakul ki az allegória. Végül Attardo (2000) említett (21–23) példáiban ugyanúgy megtalálható a túlzás alakzata, mint azt a korábbi példákban láttuk. Amit tehát a klasszikus retorika adhat a kurrens pragmatikaelméletek számára, az az, hogy segítségével összehasonlíthatók és rendszerezhetők lesznek nem és fajta tekintetében az iróniának a különböző elméletekhez kapcsolódó jellemzői, illetve láthatóvá válik, hogy az irónia mindig alakzattársulásokkal együtt jelenik meg – még ha csak antiphrasziszokról és ironikus fordulatokról van is szó (l. 2.1.)

Az első kérdés megválaszolása közben gyakorlatilag választ kaptunk a második és harmadik kérdésünkre is, tudniillik, hogy az irónia meghatározásainak nagyfokú differenciáltsága mennyire adódik az elméleti keret eltéréseiből, és mennyire fakad a nyelvi adatokból, illetve a bemutatott elméletek integrációja lehetséges és gyümölcsöző-e az irónia empirikus vizsgálataiban. Ahogy fentebb részleteztük, jelentős következményei vannak annak, hogy az elméletek nem tesznek különbséget az irónia nem és fajta szintű meghatározása között. Erre a különbségtételre implicit módon utal Giora, amikor elfogadja, hogy vannak bizonyos típusú iróniák, amelyeket kielégítően magyaráz a visszahangelmélet. Az elméletek nyilvánvalóan befolyással vannak az ironikus megnyilatkozások kiválasztására. Ez attól is függ természetesen, hogy az adott elmélet milyen mértékben fektet hangsúlyt az irónia alakzatának leírására. Quintilianus (2008), Wilson és Sperber (1992/2007), Giora (1995, 1997, 1998, 1999, 2003), valamint Attardo (2000) sokkal részletesebben, tanulmányokat szentelve – kivéve Quintilianust – foglalkoznak a jelenséggel. Amíg Grice (1975/1989, 1978/1989) néhány oldalon foglalkozik a jelenséggel, addig Leech (1983) udvariassági elméletében nagyobb részt kap az irónia, ami egy másodrendű elv formájában is megtestesül. Egy adott elmélet

példaválasztása attól is függ, hogy az általa alkalmazott elméleti keretben mely irónia-típusokról lehet állítani valamit (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Másrészt, ahogy láttuk, ugyanazokat a példákat vagy hasonló fajtába tartozókat – *Micsoda csodás idő van!, Micsoda nagyszerű parti!* – több elméletben (Wilson és Sperber 1992/2007; Giora 1995; Attardo 2000) eltérően magyarázzák, ami főként az elméleti különbségekből adódik. Az elméletek integrációjának kérdése nem annyira elméleti szempontból érdekes, hiszen az iróniát tökéletesen lefedő modellt valószínűleg nem tudunk létrehozni, hanem az empirikus tesztelés szempontjainak koherens kialakításánál lenne nagy szerepe.

A harmadik kérdésre, hogy a bemutatott elméletek integrációja lehetséges-e és termékeny-e az irónia empirikus vizsgálataiban, a következő válasz körvonalazódik a tárgyalt elméletek összehasonlításából. Az empirikus vizsgálatok különböző minőségű forrásokból származhatnak, és különböző módszerekkel értékelhetők. Származhatnak intuitív adatokból vagy a nyelvi korpusz diskurzusaiból vett példákából. Ezek az introspekcióval szerzett és/vagy korpuszból vett nyelvi adatok nem pusztán egy szerzőnek a nyelvi intuíciójára vannak bízva, hanem több nyelvész nyelvi intuíciójára és előzetesen definiált kategóriákba soroló képességére³⁰ (vö. Nemesi 2005). Ezek mellett a diskurzusból származó nyelvi adatoknak a nagy érzékenyséű reakcióidő-mérése történik, amely részletesebben feltérképezi az iróniamegértésben zajló folyamatokat, lépéseket (Giora 1999).³¹ A jelen tanulmány keretein belül összevetett elméletek egy része egymásra építő, kiegészülő, alapjaiban kétlépcsős modellben gondolkodó elmélet (Grice 1975/1989, 1978/1989; Leech 1983; Giora 1995, 1997, 1998, 1999, 2003; Attardo 2000), míg a Wilson és Sperber-féle (1992/2007) visszhangelmélet egylépcsős megértési modellben gondolkodik. Ez utóbbit Giora nem tartja összeegyeztethetőnek saját modelljével a megértés eltérő számú lépései miatt. Emellett hasonlóságot vehetünk észre a Sperber és Wilson által az indirekt és direkt idézés, az irónia és paródia között kimutatott párhuzam, valamint Giora által indirekt és direkt negációnak nevezett formák között. Attardo (2000) elméletében, Giorához képest, nagyobb szerepet kíván tulajdonítani a kontextusnak, amely ezzel eltolja őt Sperber és Wilson relevanciaelméleti megközelítése felé, noha magát griceianusnak tartja, és kétlépcsős modellben gondolkodik. Giora indirekt negációs elmélete, amely a nem szintjén gondolkodik a tagadás formáiról, a fajta szintjén bizonyos esetekben összeegyeztethető Attardo kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó elképzelésével.

³⁰ Az alakzatok relatív gyakoriságát és együttes előfordulását vizsgálta Kreuz munkatársaival (1996). A vizsgálat módszere a következő volt: első lépésként két irodalmi évkönyv 28 kötetéből választottak ki 16 kötetet. Ezután a 16 kötet mindegyikéből kiválasztottak két írást, ezekből pedig véletlenszerűen 3-3 oldalnyi szöveget, amely összesen 96 oldalt jelentett. Második lépésként létrehozták a taxonómiát, amely nyolc alapkategóriából állt. Következő lépésként a négy szerző egy 24 oldalas mintaszövegen tisztázta a kritériumokat. Ezután elosztották a korpusz szövegét maguk között, és mindegyik szöveget legalább hárman elolvasták. A vizsgálat értékelése két szinten történt, egy lazább és egy teljesebb egyetértés szerint. Az előbbi legalább két bíráló egyetértését jelentette, az utóbbi pedig mind a háromét (l. bővebben Nemesi 2005, 2009: 112–5).

³¹ Vannak olyan pszicholingvisztikai mérések – többek között Gibbsé (1994; hivatkozva Attardo 2000), amelyek az egylépcsős modellt támasztják alá. Ennek okát Attardo (2000) abban látja, hogy nem olyan érzékenyek a kísérleti szituációk, mint Gioráéi.

Az Attardo (2000) és Giora (2003) által képviselt elméletek összeegyeztetésének részletes kidolgozásával, valamint Quintilianus (2008) nem és fajta szint közötti különbségtételével, továbbá az irónia fajtáira vonatkozó specifikációival jól vizsgálható lenne az alakzatokkal társuló irónia, nem korlátozva ezt a hiperbolával, litotésszel és metaforával való társulásra. Quintilianus fajta-kategóriáit prototipikus, elmosódó határu kategóriákként érdemes kezelni azzal egyetértésben, ahogyan Giora vezérjelentés-hipotézise kezeli a vezérjelentéseket, amelyeket prototipikusság, ismerősség, gyakoriság szempontjából értékeli. Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméletei integrációjának segítségével várhatóan az empirikus adatoknak nagyobb halmazát lehet leírni, mint amennyit az elméletek külön-külön képesek. Az empirikus adatok szélesebb skálájának feldolgozhatósága mellett nagyobb magyarázóerőt, illetve a megértési folyamat részletesebb leírását várhatjuk. Az elméleti integrációval várhatóan az is magyarázható, hogyan lehet elválasztani az iróniát a többi nem szó szerinti jelentéstől (vö. még Quintilianus 2008; Giora 1995).

A tanulmány célkitűzése szerint megmutatta, hogy elméleti és empirikus szempontok alapján is indokolt Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméleteinek integrálása, de ennek részletes kidolgozása és empirikus tesztelése egy következő tanulmányt kíván.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik Tamás 2008: Bevezetés, in Quintilianus, Marcus Fabius: *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Kalligram, Pozsony, 17–62.
- Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Budapest, Osiris Kiadó, 17–122.
- Attardo, Salvatore – Donalee H. Attardo – Paul Bales – Marine J. Petray 1994: The linear organization of jokes: analysis of two thousand text, *Humor: International Journal of Humor Research* 7, 27–54.
- Attardo, Salvatore 2000: Irony as relevant inappropriateness, *Journal of Pragmatics* 32, 793–826.
- Bach, Kent 2006: The top 10 misconceptions about implicature, in Birner, Betty J. – Gregory Wards eds.: *Drawing the boundaries of meaning, Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of Laurence R. Horn*, Amsterdam, Benjamins, 21–30.
- Carston, Robyn 2004: Relevance theory and the saying/implicating distinction, in Horn, Laurence R. – Gregory Ward eds.: *The Handbook of Pragmatics*, Cambridge (MA), MIT Press, 633–56.
- Clark, H. – R. Gerrig 1984: On the Pretense Theory of Irony, *Journal of Experimental Psychology: General* 113, 121–6.

- Gibbs, Raymond W. 1994: *The poetics of mind*, Cambridge, Cambridge University Press. [Hivatkozva: Attardo, Salvatore 2000: Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.]
- Gibbs, Raymond W. – Herbert L. Colston eds.: 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, New York, London, Taylor & Francis Group.
- Grice, H. Paul 1975/1989: Logic and conversation, in *Studies in the way of words*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 22–40. [Első megjelenés: in: Peter Cole – Jerry L. Morgan szerk.: *Syntax and semantics*, vol. 3: *speech acts*, New York, Academic Press. Magyarul: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk. 2001: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, 213–27.]
- Grice, H. Paul 1978/1989: Further Notes on logic and conversation, in Grice, H. Paul 1989: 41–57. [Első megjelenés in Peter Cole eds.: *Syntax and semantics*, vol. 9: *pragmatics*, New York, Academic Press, 113–28.]
- Giora, Rachel 1995: On Irony and Negation, *Discourse Processes* 19, 239–64.
- Giora, Rachel 1997: Understanding figurative and literal language: The graded salience hypothesis, *Cognitive Linguistics* 8/3, 183–206.
- Giora, Rachel 1998: Irony, in J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert and C. Bulcaen eds.: *Handbook of Pragmatics*, John Benjamins, 1–21.
- Giora, Rachel – Ofer Fein 1999: Irony: Context and salience, *Metaphor and Symbol* 14/4, 241–57. Újra kiadva: in Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston eds. 2007: *Irony in Language and Thought*, New York, London, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, 201–16.
- Giora, Rachel 2003: *On our mind: Salience, context, and figurative language*, New York, Oxford University Press.
- Horn, Laurence R. 1989: *A natural history of negation*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. 2004: Implicature in Horn, Laurence R. – Gregory Ward eds.: *The Handbook of Pragmatic*, Oxford, Blackwell, 3–28.
- Kreutz, R. J. – R. M. Roberts – B. K. Johnson – E. L. Bertus 1996: Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature, in R. J. Kreuz – M. S. MacNealy eds.: *Empirical approaches to literature and aesthetics*, Norwood, NJ, Ablex, 83–97. [Hivatkozva Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukción empirikus kutatásának dilemmái, in: Ivaskó Livia szerk.: *Érthető kommunikáció*, Szegedi Tudományegyetem Média tudományi Tanszék, 62–76.]
- Lausberg, Heinrich 1973/1998: *Handbook of literary rhetoric: a foundation for literary study*, Leiden, Brill.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*, London, Longman.
- Leezenberg, Michiel 2001: *Context in metaphor*, *Current research in the semantics/pragmatics interface* 7, Amsterdam, Elsevier. [Hivatkozva: Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Loisir Könyvkiadó, Budapest.]
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Levinson, Stephen C. 2000: On the notion of a generalized conversational implicature, in Levinson, Stephen C.: *Presumptive meanings, The theory of generalized conversational implicature*, Cambridge (MA), The MIT Press, 11–72.
- Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukción empirikus kutatásának dilemmái, in Ivaskó Livia szerk.: *Érthető kommunikáció*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, 62–76.
- Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Budapest, Loisir Könyvkiadó.
- Németh T. Enikő 2006: Pragmatika, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 222–61.
- Pernot, L. 2000: *La Rhétorique dans l'Antiquité*, Lelivre de poche, Paris. [Hivatkozta: Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Budapest, Osiris.]
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008: *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Pozsony, Kalligram,.
- Quintilian, Marcus Fabius 1920–22: *Institutio oratori*. Ford.: H. E. Butler, Loeb Classical Library.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/home.html
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995: *Relevance: communication and cognition*, Oxford, Blackwell.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997: *Kis magyar retorika*, Budapest, Helikon.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992: On Verbal Irony, in *Lingua* 87, 53–76. [Újra kiadva in Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston eds.: 2007: *Irony in Language and Thought*, New York, London, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, 35–55.]
- Wilson, Deirdre 2006: The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? in *Lingua* 116, 1722–43.

BOGLÁRKA KOMLÓSI

DILEMMAS OF THE STUDY OF IRONY IN PRAGMATICS

The aim of this study is to research and compare how the current pragmatic theories and Quintilian's rhetoric theory (AD 92–94) deal with the phenomenon of irony. Introducing the most characteristic pragmatic theories, I study the development of the notion of verbal irony, drawing a line of development among the theories. Having examined Quintilian (AD 92–94), Grice (1975/1989; 1978/1989), Leech (1983), (Sperber and Wilson 1992), Giora (2003) és Attardo (2000) I show the theoretical consequences of the comparison of how these models explain the phenomenon of irony on the basis of empirical research.

The comparison reveals that the characteristic features of irony examined by the different theories can be categorized and compared with the help of Quintilian's genera- and species-based irony-classification – which solves the problem that most of the aforementioned pragmatic theories do not make this distinction, thus the correspondence of theory and empirical data is less visible –, and also that irony always appears with other figures or tropes.

Having made my remarks, I suggest the integration of the theories of Quintilian (AD 92–94), Giora (2003) and Attardo (2000), which might make it possible to describe a bigger set of empirical data. Besides the description of a wider range of empirical data, we can expect stronger explanatory force and also a more detailed description of understanding/comprehension from such an integrated model.